

Onze Lieve Heer, die ziet het wel

Een participatief narratief onderzoek naar leer- en veranderprocessen
in een diaconale geloofsgemeenschap

Door: Jonna Bakker - van den Berge

Praktische Theologie - Protestants Theologische Universiteit Groningen

16 juni 2023

Begeleider: Prof. Dr. Henk de Roest

Beoordelaar: Prof. Dr. Edward van 't Slot

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
1. Diaconale presentieplekken	3
2. Aanleiding voor dit onderzoek	5
3. Onderzoeksvragen	5
2. De veranderende kerk	7
1. Kerk naar buiten	7
2. De twee crises van de kerk	7
3. Verandering in en van geloofsgemeenschappen	10
4. Theoretisch kader voor sociale verandering	14
5. Leereffecten van diaconale betrokkenheid	15
3. Methodologie en methoden	17
1. Methoden	17
2. Verantwoording methodologie	19
4. De verhalen van een kerk in transitie	23
1. Beschrijving van de geloofsgemeenschap	23
2. Deelvraag 1 - Over zorgen en gebeurtenissen	24
3. Deelvraag 2 - Over welke elementen bijdragen	29
4. Deelvraag 3 - Over de verhalen die worden verteld	35
5. Deelvraag 4 - Over wat er wordt geleerd	39
5. Methodologische reflectie	44
1. Tijdlijnen als instrument	44
2. Waarde van participatief onderzoek	45
6. Discussie	49
1. Discernment	49
2. Transitie	51
7. Conclusie	58
8. Nawoord	60
9. Bibliografie	62

1. Inleiding

Op verschillende plekken in Nederland zijn in de afgelopen jaren kerken die een diaconale presentieplek ontwikkelen. In het onderzoek van deze masterthesis staat één zo'n kerk centraal. Bij wijze van inleiding beschrijf ik eerst wat diaconale presentieplekken zijn, dat deze in een bestaande traditie staan, maar tegelijkertijd ook nieuw zijn. Vervolgens deel ik wat de aanleiding voor dit onderzoek is.

1. Diaconale presentieplekken

Ik doe mijn onderzoek in een kerk die bezig is met het ontwikkelen van een diaconale presentieplek. Deze kerk doet mee in een groter, landelijk project van de Protestantse Kerk in Nederland en Kerk in Actie, waarbij op verschillende plekken in Nederland nieuwe diaconale initiatieven ontstaan of bestaande initiatieven verder worden ontwikkeld. Dit project is een pilot, waarin inmiddels zo'n twaalf plaatsen meedoen. Deze kerken worden door de Protestantse Kerk in Nederland/Kerk in Actie ondersteund: met kennis en netwerk en waar nodig ook financieel. Deze initiatieven worden gevolgd in een langduriger actieonderzoek en bij elkaar gebracht in een lerend netwerk (daarover later meer). Ik ben zelf betrokken als projectleider, samen met een collega begeleiden we de diaconale presentieplekken, faciliteren we het lerend netwerk en voeren we het actieonderzoek uit.

Voor een diaconale presentieplek die meedoet in het landelijke project zijn er een aantal belangrijke uitgangspunten. Het eerste uitgangspunt is dat het gaat om diaconaat. De definitie van wat diaconaat is, ontleen ik aan Crijns, die luidt als volgt:

“Onder diaconaat/diaconie verstaan we het handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en maatschappelijke nood - van individuen en van groepen mensen en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving.” (Crijns 2005, 392).

In deze definitie komen de verschillende kanten van het diaconaat duidelijk naar voren: het gaat om barmhartigheid én gerechtigheid. Verder laat deze definitie ruimte voor hoe het diaconaat wordt gedaan: het kan bijvoorbeeld gaan om spreken voor mensen, het helpen van mensen of het samen met mensen optrekken. De definitie geeft ruimte om materiële steun te geven, maar ook voor andere vormen van steun: diaconaat kan op veel verschillende manieren vorm krijgen.

Bij diaconale presentieplekken is er echter voor gekozen om de benadering *zijn met* centraal te stellen¹. Dat is het tweede uitgangspunt voor diaconale presentieplekken. Deze benadering is geïnspireerd door Samuel Wells, die in *A Nazareth Manifesto* vier verschillende manieren

¹ *Zijn met* is te verbinden met het woord en het idee van *presentie*. Over *presentie* als benadering is ook veel te zeggen, dat voert echter voor deze thesis te ver. Ik sluit in deze thesis aan bij de naamgeving die in het project diaconale presentie is gekozen, me bewust van de verschuiving die rondom de presentiebenadering heeft plaatsgevonden en die door Rob van Waarde wordt beschreven: “Presentie, dat bij Schippers nog duidde op de missionaire aanwezigheid van de kerk, wordt bij hem (Andries Baart, JB) een kwalificatie van de aanwezigheid van de beroepskrachten.” (Van Waarde 2017, 19). Het project diaconale presentieplekken gaat uit van presentie zoals Schippers dat gebruikte.

onderscheidt om betrokken te zijn bij mensen: *werken voor, zijn voor, werken met* en *zijn met* (cf. Wells 2015, 23). Volgens Wells is *zijn met* mensen het belangrijkste en vormt dat de basis voor de andere drie benaderingen.

Dat *zijn met* bij Wells het primaat krijgt, is omdat *zijn met* wat hem betreft de kern van kerkzijn is. Het betekent dat *social engagement* - wat je zou kunnen vertalen met diaconaat - niet iets voor erbij is, maar zelf een vorm van aanbidding. Door de ontmoeting met anderen kun je Christus ontmoeten. Wells verwoordt dat zo:

"Social engagement isn't an add-on to the core business of worship; it's a form of worship, because in the kingdom disciples are humbled, moved and transformed as they stumble into the surprising places and come face to face with the disarming people in whom the Holy Spirit makes Christ known." (Wells 2019²)

Als diaconaat hoort bij de kern van kerk-zijn, brengt ons dat bij het derde uitgangspunt van diaconale presentie: het gaat uit van betrokkenheid van mensen uit de bestaande geloofsgemeenschap. Diaconaat wordt niet overgelaten aan de diakenen of aan een professional, maar neemt een centrale plaats in de geloofsgemeenschap in. Hiermee kiest het project duidelijk voor één van de twee uiterste posities die Noordegraaf en Wissink beschrijven:

"Zo kan de diaconie slechts gezien worden als consequentie van het geloof, iets wat eruit voortvloeit en handen en voeten geeft aan het geloof. Een andere visie is dat diaconie tot de kern van het geloof behoort en zelf bron en inhoud van geloof is." (Noordegraaf en Wissink in Crijns et al. 2018, 19).

Het is duidelijk dat diaconale presentieplekken als uitgangspunt de laatste positie kiezen. In de praktijk blijkt de betrokkenheid van kerkleden echter wisselend te zijn en is het niet zo dat alle gemeenteleden diaconaat ook een centrale plek in hun geloof geven. Daarover later meer.

Tenslotte is het woord 'plek' wat verwarrend. Diaconale presentieplekken zijn niet persé gebonden aan één geografische locatie, waar iets diaconaaus wordt gedaan (zoals een inloophuis of een activiteit in een kerkgebouw). Het benadrukt een werkwijze en niet zozeer een locatie. Gezien de drie uitgangspunten (diaconaat, *zijn met* en dat diaconaat hoort bij de kerk van kerk zijn) zou het wellicht beter zijn om te zeggen dat een geloofsgemeenschap zich ontwikkelt tot diaconale geloofsgemeenschap en niet dat ze een diaconale presentieplek starten.

Diaconale presentie: oud en nieuw

Nu is het natuurlijk niet zo dat diaconale presentie een heel nieuw idee is. Er zijn genoeg voorbeelden te noemen waarbij presentie een belangrijke rol speelt. Denk aan het Oude wijken pastoraat in Rotterdam, Buurt-en-Kerkhuizen in Den Haag en de inzet van straatpastores in onder andere Utrecht. Wat echter wel anders is, is dat bij diaconale presentieplekken, de presentie samen met 'gewone' gemeenteleden en niet alleen door professionals wordt vormgegeven. Daarnaast is

² Paginanummer ontbreekt, omdat in het gebruikt e-book paginanummering ontbreekt.

diaconale presentie voor veel kerken zelf nieuw, omdat ze gewend waren om diaconaat vooral vorm te geven in materiële ondersteuning, bijvoorbeeld door middel van collectes of noodhulp. Of omdat ze simpelweg eerder niet zoveel oog voor hun eigen rol in de samenleving hadden.

2. Aanleiding voor dit onderzoek

Opvallend is dat een aantal van de kerken die bezig zijn met diaconale presentie kerken zijn (of waren) die op basis van de ontwikkelingen van ledenaantallen niet veel perspectief meer hadden. Hun aandacht voor diaconale presentie lijkt vervolgens tot gevolg te hebben dat deze kerken zelf veranderingen ondergaan. Variërend van de beleving van kerkleden: “Nu weten we weer waarvoor we kerk zijn”, tot groei in diversiteit en soms ook in aantal³. Deze veranderingen vallen me op en maken me nieuwsgierig: klopt het dat deze veranderingen er zijn? Welke positieve én negatieve veranderingen zijn er nog meer? En wat zet deze verandering in beweging?

Deze veranderingen zijn interessant in het licht van het gesprek over de toekomst van de kerk, dat in de Protestantse Kerk (en ook in andere kerkgenootschappen) wordt gevoerd. Kerken maken zich zorgen over hun toekomst, omdat de ontwikkeling van ledenaantallen weinig goeds voorspelt. Veel kerken proberen nieuwe leden te vinden, omdat dat wat hen betreft ervoor zorgt dat de toekomst van de kerk veilig wordt gesteld. Voorbeeldverhalen van succesvolle kerken gaan vaak over groeiende geloofsgemeenschappen, waarbij de groei wordt veroorzaakt door jonge mensen. De combinatie grijs én vitaal wordt zelden gemaakt. En ook kleine gemeenschappen, waarvan het de verwachting is dat ze binnen tien jaar ophouden te bestaan, worden niet gezien als kerken waar je misschien een voorbeeld aan kunt nemen. Toch ben ik benieuwd: zouden niet juist van die kleine gemeenschappen met vooral oudere mensen de kerk voor kunnen gaan in hoe het óók kan?

3. Onderzoeksvragen

Natuurlijk overstijgen de vragen die ik in de voorgaande alinea's opwerp, de grootte van een masterthesis, dat zou veel meer onderzoek vragen. Daarom wil ik in het onderzoek dat ik ga doen, me richten op een deel van deze vragen en beantwoord ik in dit onderzoek de volgende hoofd- en deelvragen.

Hoofdvraag

Welke verander- en leerprocessen vinden plaats wanneer een bestaande geloofsgemeenschap transformatie ondergaat naar een diaconale geloofsgemeenschap?

Deelvragen

1. Waren er zorgen of gebeurtenissen die ertoe hebben geleid dat deze geloofsgemeenschap een transformatie doormaakte naar een diaconale geloofsgemeenschap? En zo ja, welke?
2. Welke elementen dragen eraan bij dat een kerk besluit diaconale geloofsgemeenschap te worden?

³ Zie bijvoorbeeld het verhaal van de Protestantse Gemeente Roermond op <https://protestantsekerk.nl/nieuws/is-de-protestantse-gemeente-roermond-de-kerk-van-de-toekomst/> (laatst geraadpleegd 31 mei 2023).

3. Welke verhalen vertellen mensen die betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap over de veranderingen die plaats hebben gevonden in hun kerk in het worden van een diaconale geloofsgemeenschap?
4. Wat leren mensen die betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap in de relatie met God, elkaar en de wereld?

2. De veranderende kerk

1. Kerk naar buiten

Over de verandering die kerken doormaken, wanneer ze zich op het *diaconale* pad begeven, is niet heel veel literatuur te vinden. Er zijn wel verschillende auteurs die beschrijven hoe kerken een meer *missionaire* houding (kunnen) krijgen en zich verbinden met mensen in hun omgeving. Dat komt doordat veel van deze literatuur van buiten de Nederlandse context komt, waar geen onderscheid wordt gemaakt tussen missionair en diaconaat. Wat wij in Nederland bestempelen als diaconaat, wordt vaak gezien als onderdeel van de bredere missie van de kerk. De vijf kenmerken van missie (*tell, teach, tend, transform, treasure*) die de Anglicaanse kerk in 1984 ontwikkelde, worden breed gebruikt. Bijvoorbeeld door Michael Moynagh (2012, 129), huistheoloog van Fresh Expressions en inspiratiebron voor de pioniersplekken in Nederland. Ook in de Nederlandse context wordt steeds meer de beweging gemaakt naar een integrale kijk op missie. Een voorbeeld hiervan is te vinden bij Bert Roor, die een beschrijving geeft van hoe missionair en diaconaal kerk-zijn zich tot elkaar verhouden (Roor 2018, 50-67). Hij concludeert dat diaconaal en missionair kerk-zijn onlosmakelijk bij elkaar horen. Dat hangt samen met zijn opvatting van het heil, dat zowel sociaal, fysiek en geestelijk is:

"...dat de diaconale presentie van christenen en kerken een gestalte is van de missie van de kerk om dit heil te delen met medemensen in nood. Deze missie heeft een diaconale dimensie en diaconaat een missionaire intentie. Zij gunt de ander het beste, niet alleen in sociaal, fysiek of materieel, maar ook in geestelijk opzicht." (Roor 2018, 63-64).

Wanneer diaconaat deel uitmaakt van de missie van een geloofsgemeenschap, dan is het voor dit onderzoek mogelijk om deze literatuur te gebruiken om zicht te krijgen op wat er bekend is over de veranderingen die plaatsvinden in kerken die zich 'naar buiten' richten. Ik maak dan ook gebruik van literatuur die gaat over *missional churches*, die de brede opvatting van missie hebben, zoals hierboven beschreven.

Overigens is het wat mij betreft een nadeel dat, zowel in de verwoording van missie in vijf werkwoorden als in de beschrijving van Roor, het lijkt of de kerk de eigenaar van de missie is en degene is die moet handelen. Dit staat op gespannen voet met het idee dat missie de missie van God zelf in deze wereld is en dat de kerk de Geest in de wereld volgt. Bij mijn keuze voor literatuur en methodologie en de bespreking daarvan is dat een belangrijk uitgangspunt.

2. De twee crises van de kerk

Fjalar de Haan en Jan Rotmans stellen dat een crisis, en met name de mate waarin deze wordt ervaren als crisis, verandering in gang zet:

"Crises are often mentioned as drivers of transformative change, but in this sense it is even more important that an issue is perceived as a crisis for actors to act upon, and form alliances around." (de Haan en Rotmans 2018, 281).

Dat de kerk ervaart dat ze in crisis is, is wel duidelijk. Het voorgaande citaat roept echter de vraag op welke crisis door mensen die bij de kerk betrokken zijn, wordt ervaren. In de literatuur komen twee verschillende crises van de kerk vaak naar voren. De eerste heeft te maken met krimp en vergrijzing en kerken die ervaren dat ze het contact met de wereld zijn kwijtgeraakt. Het is eenvoudig om hier voorbeelden van te vinden in het (kerkelijke) nieuws. Die noem ik crisis 1. De tweede crisis die wordt genoemd, heeft te maken met de kerk die haar doel uit het oog verloren is. Die noem ik hierna crisis 2. Op beide ga ik wat verder in.

Crisis 1: krimp, vergrijzing en het verlies van relevantie

De crisis die veel kerken aan den lijve ervaren, heeft te maken met de krimp en vergrijzing van de kerk. Ledentallen dalen, kerken krimpen en worstelen met het rondkrijgen van hun financiën en het voltallig krijgen van hun kerkenraad. Daarbij merken ze op dat ze de aansluiting met de wereld om haar heen kwijt zijn geraakt. De Roest, van der Meulen en Bakker-van den Berge beschrijven deze ontwikkelingen uitgebreid, maar zien tegelijk ook allerlei nieuwe initiatieven ontstaan:

“The relationship of the Protestant Church with its immediate context, shows a mixed picture. On the one hand, there are serious concerns whether the church is really connected to what is happening around it, but on the other hand there are several signs the Protestant Church is in the midst of the concerns of society. The PCN has made changes in its structure, partly in response to the changes they perceive in their context. It is now easier to start new congregations within the church by pioneering...” (De Roest, Van der Meulen, Bakker-van den Berge, forthcoming)

De krimp en het ontstaan van nieuwe initiatieven is niet iets van de laatste tijd, het is een ontwikkeling die al decennialang gaande is. Zo beschrijft Henk de Roest het verhaal van de Leidse Binnenstadsgemeente, die in het begin van de jaren '90 moest bezuinigen. Deze bezuiniging en de terugloop van mensen en middelen in de kerk vormden aanleiding voor een nieuwe start (De Roest, in Immink en de Roest 2003, 170-171), waarbij de verbinding met de wereld buiten de kerk werd gezocht. Ook Moynagh constateert dat de kerk de verbinding met de samenleving is kwijtgeraakt. Om die aansluiting weer te vinden, is het nodig dat de kerk zich aanpast:

“As society disengages further from the church, why should more of the same solve a problem that was created by more of the same? The church needs to adapt.” (Moynagh 2012, 95).

Crisis 1 is voor de meeste mensen die betrokken zijn bij de kerk wel duidelijk, crisis 2 is dat misschien minder.

Crisis 2: de kerk die haar roeping vergeten is

Verschillende auteurs zijn kritisch op de motivatie om als kerk te veranderen *omdat* zij krimpt en de verbinding met de wereld heeft verloren. Zij stellen dat de crisis van de kerk niet de krimp en het verlies van relevantie is, maar dat de kerk niet meer doet waar ze voor bestemd is. Verandering moet volgens Andrew Root niet starten bij deze bezorgdheid over de kerk zelf:

"If a congregation wants change, it will start not by being concerned with relevance and resources, but with the good life of resonance, seeking for the living Christ where Christ can be found..." (Root 2021, 261).

Root beschrijft in *Churches and the crisis of decline* een - helaas fictief - verhaal van een kerk die worstelt met haar eigen voortbestaan. Hij werkt twee verschillende scenario's uit: eentje waarin de kerk de crisis vooral ervaart als krimp en verlies van relevantie. In dit scenario probeert de kerk relevant te zijn voor haar omgeving en nieuwe mensen aan te trekken. Het kerkgebouw eindigt na een aantal hippe voorgangers en experimenten als kroeg. In het tweede scenario komt de kleinzoon van een overleden gemeentelid bij de kleine geloofsgemeenschap van veelal bejaarden terecht. Hij is op zoek naar God en gaat ervan uit dat deze groep mensen hem kan helpen God te vinden. Zijn vraag leidt ertoe dat de geloofsgemeenschap zich realiseert dat de crisis erin bestaat dat ze eigenlijk zelf niet meer geloven dat God daadwerkelijk werkt in de wereld. Samen met deze zoeker gaan ze de zoektocht naar God aan. Zo gaat de kerk weer doen waarvoor ze bedoeld was:

"The church is in a position to witness to the world that the strange God of the Bible still indeed acts. This is what the church is for!" (Root 2022, 67).

Roxburgh en Boren sluiten aan bij deze gedachte. Zij stellen dat een kerk die wil veranderen in een missionaire gemeenschap moet leren onderscheiden waar de Geest van God in de wereld werkt. Dit is de reden om als kerk te veranderen (Roxburgh en Boren 2009, 20).

De praktijkvoorbeelden en een hypothese

In de praktijkvoorbeelden die in de literatuur worden beschreven, is het in vrijwel alle gevallen de ervaring van crisis 1 die ervoor zorgt dat er wordt nagedacht over verandering. Opvallend is dat kerken die *alleen* de crisis in deze zin ervaren, volgens verschillende auteurs het risico lopen om vooral te proberen een meer aantrekkelijke en relevante kerk te worden. Zowel Roxburgh en Boren als Root waarschuwen ervoor dat de kerk dan het middelpunt van haar eigen verhaal wordt. Zoals Root zegt:

"The church becomes the center of its own story, because its highest longing is to accrue enough resources to survive (or to thrive as a star in its denomination or synod)." (Root 2022, 90).

Ik denk dat het terecht is dat ze wijzen op deze valkuil, maar ik vind het ook tekenend dat er geen voorbeelden worden genoemd van geloofsgemeenschappen die veranderen *omdat* ze crisis 2 zien als de *enige* crisis van de kerk.

Mijn hypothese is daarom dat de ervaring van de crisis door krimp en het verlies van relevantie *noodzakelijk* is om een gemeente wakker te schudden. Hoe een kerk vervolgens handelt, hangt ervan af of zij ook crisis 2 ervaart. Wanneer een kerk beide crises ervaart, stapt een kerk minder snel in de valkuil van het op zichzelf gericht zijn. Zo beschrijft Theo Hetteema een voorbeeld van een geloofsgemeenschap in Laak, Den Haag. Een dreigende sluiting van hun vierplek, zorgde ervoor dat een commissie een alternatief voor deze sluiting bedacht. Hier speelt duidelijk de crisis van krimp een rol in de motivatie om te veranderen. Echter: ze bedenken niet een plan om aantrekkelijk te

worden en nieuwe mensen aan te trekken. Wanneer de commissie bij de presentatie van hun plan wordt gevraagd waar ze over dertig jaar staan, is het antwoord:

"Misschien bestaan we over vijf jaar niet meer. We moeten niet pretenderen daar iets over te willen zeggen. Maar dan zijn we er in ieder geval die vijf jaar geweest voor en in de buurt."
(Hettema 2022, 10)

3. Verandering in en van geloofsgemeenschappen

Het ervaren van een crisis, wil niet zeggen dat een kerk automatisch in beweging komt. Er zijn kerken die rekening houden met krimp en weten dat ze over een aantal jaar zullen sluiten, maar daardoor niet in beweging komen of veranderen. Er zijn ook kerken die wel veranderen. Over welke elementen bijdragen aan verandering in kerken en in organisaties, is heel veel literatuur verschenen.

Ik bespreek kort een aantal theologen en geef daarmee een weergave van hoe er door de laatste decennia heen over verandering in de kerk is gesproken. Ik begin met *Voor de verandering*, een boek waarin Sake Stoppels het vliegermodel van Jan Hendriks uit de jaren '80 herzielt en een casusbeschrijving door Henk de Roest uit dezelfde periode als het boek van Stoppels. Daarna volgt een bespreking van het perspectief van Keifert, Roxburgh en Boren en (wederom) de Roest. Kiefert, Roxburgh en Boren ontwikkelden twee met elkaar vergelijkbare processen voor geloofsgemeenschappen die meer naar buiten gericht willen worden. Deze komen ongeveer uit dezelfde periode als het werk van Stoppels, maar zijn sterker beïnvloed door het denken over de kerk vanuit de *missio dei*, een idee dat in de UK eerder haar weg vond dan in Nederland. Daarna kijken we naar artikel van Nigel Rooms, die de verandering die één van die twee processen (PMC) in gang zet bespreekt en ten opzichte van Keifert nog wat minder planmatig lijkt.

Als laatste kijken we naar kennis van buiten het veld van de theologie en beschrijf ik kort het theoretisch kader dat Fjalar J. de Haan en Jan Rotmans ontwikkelden om transformatieve verandering te kunnen duiden.

Factoren voor verandering

Sake Stoppels noemt in *Voor de verandering* vijftien (!) factoren in de voorwaardelijke sfeer die eraan bijdragen dat er ruimte is om te veranderen (Stoppels 2009, 101-125). Dat zijn (1) de spirituele diepgang en discipline, (2) het klimaat, (3) perceptie van de functie van de kerk, (4) vrijheid van de lokale gemeente, (5) maatschappelijke gelaagdheid van de gemeente, (6) eerdere ervaringen met werken aan verandering, (7) de mate waarin iets als probleem of uitdaging wordt ervaren, (8) de spankracht van kerkenraad of gemeente, (9) de dragers van de veranderingsvoorstellen, (10) de verhouding tussen oud en nieuw, (11) het aantal jaren dat een voorganger is verbonden aan een gemeente, (12) de diversiteit aan leerstijlen in de dragende groep, (13) de fysieke ruimte en setting waarbinnen wordt gewerkt, (14) de communicatie over de beoogde verandering(en) en (15) de voortgang van het veranderingsproces.

Henk de Roest benoemt zeven verschillende factoren (De Roest, in Immink en de Roest 2003, 168-169), te weten (1) crisisbesef, (2) open communicatie, (3) publiciteit, (4) charismatisch gezag, (5) gezamenlijke missie, (6) sensitiviteit voor de omgeving en (7) mensen die flexibel en veelzijdig zijn.

Het is niet verbazingwekkend dat deze factoren overlap vertonen. De Roest geeft aan dat het gaat om factoren die meespelen óf voorwaarden waaraan voldaan moet zijn zou kunnen gaan. Stoppels benoemt dat ze in verschillende situaties verschillend gewicht kunnen hebben. Beiden zijn het er over eens dat het fundamenteel is dat het gesprek over hoe gemeente van Christus te zijn wordt gevoerd en dat het volgen van Jezus het meest bepalend is. Stoppels verwoordt dat als volgt:

"De liefde tot God en het zoeken van de weg achter Jezus Christus aan zijn ten diepste bepalend voor het vernieuwingspotentieel van een geloofsgemeenschap en daarmee voor haar toekomst." (Stoppels 2009, 124-125).

Verandering door *discernment*

Auteurs die vooral voornamelijk beginnen bij dit laatste, zijn Patrick Keifert en Roxburgh en Boren. Zij beschrijven een proces voor kerken om *missionair* te worden. Roxburgh en Boren beschrijven het *Missional Change Model* dat werkt met een aantal fasen, die rommelig zijn en door elkaar heenlopen. Keifert beschrijft *Partnership for Missional Church*, een proces waarin tien à vijftien kerken met elkaar optrekken in het aanleren van zes "'faithful disruptive' missional practices" (Rooms 2019, 184)⁴. In beide benaderingen gaat het er vooral om dat geloofsgemeenschappen leren onderscheiden waar de Geest in het leven van gewone mensen werkt en niet om planmatige verandering:

"Rather than having plans, programs, strategies, and goals, they ask how they can call forth what the spirit is doing among the people. When this happens, the potential for discovering the wind of the Spirit is exciting." (Roxburgh en Boren 2009, 122)

Door de Geest in de wereld te volgen, verandert de geloofsgemeenschap. Bij deze auteurs geen rijtjes met factoren of voorwaarden voor verandering. Al klinken sommige factoren die genoemd worden door de Roest en Stoppels wel door in hun boeken, de nadruk ligt daar niet. Zo schrijven zowel Keifert als Roxburgh en Boren over het belang van de ruimte voor rouw over hoe de kerk niet meer is en de rol die de veranderingsbereidheid van mensen speelt. Dat zijn elementen die ook bij beschrijving van het voorbeeld in Leiden door de Roest en Stoppels terug te vinden zijn. Er is dus sprake van overlap. Maar er is ook verschil. Dit zit hem vooral in de nadruk die wordt gelegd op factoren voor verandering of de rol van *discernment*. Keifert, Roxburgh en Boren leggen meer nadruk op het laatste.

Planmatige verandering?

Een ander verschil wordt duidelijk in de manier waarop Stoppels en de Roest schrijven over hoe veranderingen in geloofsgemeenschappen plaatsvinden en hoe Roxburgh en Boren en Keifert dat doen. In het voorbeeld van de Leidse Binnenstadsgemeente, beschreven door De Roest, wordt duidelijk dat de gemeente aan de slag gaat met de vraag "Hoe willen wij de volgende tien jaar kerk

⁴ De zes disruptieve, spirituele praktijken die in *Partnership for Missional Church* worden genoemd zijn: dwelling in the word; dwelling in the world; hospitality; corporate spiritual *discernment*; announcing the kingdom; focus for missional action. (Keifert en Rooms 2017, 21).

zijn in de Leidse Binnenstad?" (De Roest, in Immink en de Roest 2003, 171). Dat is een vraag die in het beschreven voorbeeld leidt tot het maken van plannen. Overigens spreekt De Roest zelf anders over verandering, dan hoe er in de gemeente die hij in Leiden onderzocht over werd gesproken, waarover zometeen meer. Ook in de herziening van Hendriks *vliegermodel* door Stoppels, lijken veranderprocessen redelijk geordend en planmatig te kunnen verlopen. Al gaat ook Stoppels niet uit van maakbaarheid:

"...maakbaarheid doorgaans ver weg is en dat het hele verandertraject er een is vol hobbels en kuilen. Het proces heeft soms een meer cyclisch dan een lineair karakter." (Stoppels 2009, 128).

Roxburgh en Boren en Keifert zijn veel minder planmatig en leggen meer nadruk op het oefenen in *discernment*. Ze benadrukken dat het gaat om wat de kerk hier en nu is, en niet over wat ze moet zijn over een aantal jaar. Roxburgh en Boren verwoorden dat als volgt:

"Visioning and radical language about what the church should be are of little help; in fact, they create barriers to entering this journey of catching the winds of the Spirit." (Roxburgh en Boren 2009, 123).

De Roest sluit zich hierbij in *Een huis voor de ziel* aan. Hij verwoordt dat het belangrijk is om niet vanuit een tekort te denken, maar om te waarderen wat er nu al is en om daar verwonderd over te zijn:

"Door het uitgangspunt te nemen in de relationaliteit, het toebehoren aan Jezus, God, de Geest, wordt een kerkplek, bijvoorbeeld een gemeente of parochie, verlost van een voortdurende nadruk op het tekortschieten. [...] vandaag en morgen geeft een kerk uiting aan haar kerk-zijn door de verbinding met God te zien, deze voluit te honoreren door God te aanbidden, door de verbinding met elkaar te versterken in het mogelijk maken van ontmoetingen, en door te zien waar kerkmensen zich verbinden met mensen van buiten. Het gaat om het waarderen van de verbindingen die er al zijn. Om zien en eren wat er is, daar gewicht aan toekennen en er met eerbied mee omgaan." (De Roest 2011, 131-132).

Het verschil in hoe er tegen verandering wordt aangekeken, is ook merkbaar in de taal die wordt gebruikt. Stoppels spreekt van geordend veranderen, aan de hand van een plan en processtappen. De beelden die Roxburgh en Boren en Keifert gebruiken zijn wat minder vastomlijnd. Ook al gebruiken zij ook woorden als *fasen* en *strategisch plan*, ze leggen meer de nadruk op spirituele oefening en spreken over verandering als een rivier of als een reis waarin je ontdekt wat God doet in de wereld. De Roest tenslotte stelt dat kerkvernieuwing ontstaat in het opnieuw ontdekken van Jezus Christus:

"Kerkvernieuwing zien we in de geschiedenis van kerk en theologie dan ook ontstaan waar Jezus Christus opnieuw wordt ontdekt." (De Roest 2011, 133)

Planmatige verandering lijkt voor geen van de genoemde auteurs een realiteit te zijn. Dat brengt me bij de bijdrage van Rooms, die de kerk beschrijft als een *complex adaptive living system*.

Kerk als *complex adaptive living system*

Nigel Rooms, zelf betrokken bij het eerder genoemde *Partnership for Missional Church* (PMC) van Keifert, gebruikt beelden die nog organischer zijn dan een rivier of een reis. Hij spreekt over de kerk als een organisme en als een *complex adaptive living system* (Rooms 2019, 188). Dat is niet zo omdat het vanuit het perspectief van organisatiekunde zo is, maar omdat de kerk haar identiteit vindt in wat de Heilige Geest doet. Hij citeert daarbij Nelus Niemandt:

"The church and denominational structures are complex systems; first of all not in terms of organisational theory but, primarily, because the church finds its identity in the activity of the Holy Spirit. Reflection on the church begins with the agency of the Holy Spirit, in itself in the movement of God's economy, the *missio Dei*." (Niemandt, geciteerd in Rooms 2019, 193)

Rooms stelt dat het voor een organisme van levensbelang is dat de grenzen poreus zijn, anders sterft het. Kerken vormen vaak een gesloten systeem, de verandering die plaats moet vinden, is die van een kerk met gesloten grenzen naar een *porous church*. Hij ziet dat veel verandermanagement in kerken wordt ingegeven door een modernistisch wereldbeeld en dat wat als verandering gemeten wordt de uitkomsten zijn van planmatige verandering:

"Given the modernist mechanistic worldview in much of the current wisdom employed in 'change management' in the church it is no surprise that what is measured, as we have seen is largely the outputs of *programmatic change* (where the end point or output is decided beforehand)." (Rooms 2019, 192).

Maar deze aanpak werkt wat hem betreft niet of slechts kort. Organismen proberen altijd terug te keren naar hun oorspronkelijke staat, om echt te veranderen is er wat anders nodig dan programmatische interventies. Het zijn kleine herhaaldelijke duwtjes die ervoor zorgen dat er iets heel nieuws gebeurt en dat een systeem verandert. In *Partnership for Missional Church* zijn dat zes spirituele, disruptieve praktijken die tegelijk met verschillende experimenten worden gedaan:

"Even more fruitful is the idea that complex adaptive systems can be changed by introducing perturbations and experimenting that lead to a tipping point. This is the hoped for effect of the six spiritual practices combined with the experimenting year in pmc. The practices are designed to be faithful to the long Christian tradition and disruptive of the modern, mechanistic paradigm that most churches are captured by." (Rooms 2019, 195).

Deze praktijken vormen samen nieuwe gewoonten en zorgen voor langzame verandering.

In mijn onderzoek ga ik op zoek naar hoe verandering in deze geloofsgemeenschap plaats heeft gevonden. Ik verwacht - gezien de periode die ik inmiddels met deze kerk ooploop - dat planmatige verandering niet echt aan de orde is, maar dat er wel verschillende factoren of elementen het mogelijk maken dat verandering plaatsvindt. Ik ben het meest nieuwsgierig naar welke rol *discernment* speelt bij de onderzochte geloofsgemeenschap.

4. Theoretisch kader voor sociale verandering

Ook De Haan en Rotmans benaderen verandering niet als iets wat planmatig plaats kan vinden. Ze ontwikkelden een theoretisch kader dat ruimte biedt aan complexiteit. Ze deden dit omdat in veel van de bestaande modellen die spreken over verandering, de rol van mensen en de thema's waarover de verandering gaat, over het hoofd werden gezien. Volgens hen komt transformatieve verandering voort uit het samenspel tussen *actors*, *streams* en *systems*.

Actors

Centraal in hun theoretisch kader staan *actors*. Dat zijn mensen die worden gedreven door waarden en die zoeken om het juiste te doen:

"Their intention is to do the *right* thing, not so much the best – that is, they can be considered *moral agents*." (de Haan en Rotmans 2017, 278).

Actors kunnen elkaar vinden op basis van deze gedeelde waarden. Verder is het mogelijk dat deze *actors* verschillende rollen spelen. Zo kunnen ze een rol spelen binnen de regels van een instituut, maar tegelijkertijd een meer transformatieve rol op zich nemen om zo bij te dragen aan verandering. De Haan en Rotmans onderscheiden vier verschillende rollen: (1) *frontrunners*, mensen die oplossingen zoeken, op basis van individuele waarden, (2) *connectors*, mensen die oplossingen aan bestaande *systems* verbinden en mensen met gedeelde waarden aan elkaar verbinden, (3) *topplers* maken ruimte voor nieuwe oplossingen binnen bestaande *systems* en (4) *supporters* steunen en legitimeren nieuwe oplossingen.

Streams

Streams zijn maatschappelijke waardensets. Zoals hierboven al genoemd, zijn dit waarden die worden uitgedragen door individuen. Het zijn *maatschappelijke* waarden, omdat ze goed of rechtvaardig zijn voor de samenleving en omdat ze als gezamenlijk doel kunnen dienen. Individuen kunnen zich verbinden aan deze *streams* en via deze *streams* allianties vormen van mensen die aan hetzelfde ideaal willen bijdragen.

Systems

Systems zijn samenhangende, coherente oplossingen voor behoeften in de samenleving. Een *system* bestaat niet op zichzelf, maar door mensen die er gebruik van maken op een voorgeschreven manier. Maar *actors* zijn geen deel van het systeem zelf, ze zijn eraan verbonden. *Actors* kunnen aan meerdere *systems* verbonden zijn en aan de randen van *systems* de ruimte vinden teneinde een systeem te veranderen.

Het is goed om op te merken dat bij Rotmans transformatieve verandering niet alleen gaat over het starten van iets nieuws. Het kan betekenen dat iets wat al bestaat wordt aangevuld met iets nieuws. Of dat het nieuwe iets wat al bestaat, vervangt. Verandering kan dus ook afbraak met zich meebrengen:

"The issue is that transformative change is about changing systems, sometimes by adding something new to the existing offerings but typically by providing alternatives and these will either compete with or replace incumbent solutions." (Rotmans 2018, 281).

Wat nog niet zo in de literatuur aan de orde komt, is dat het voor een kerk in crisis belangrijk is te beseffen dat mogelijk het bestaande in afbraak is en dat er iets nieuws ontstaat. Verder geven de Haan en Rotmans aan dat hun theoretisch kader zich nog moet bewijzen in empirisch onderzoek. In onderzoek in kerkelijke context is dit theoretisch kader bij mijn weten nog niet gebruikt.

5. Leereffecten van diaconale betrokkenheid

Bert Roor onderzocht in drie orthodoxe geloofsgemeenschappen in Veenendaal de leereffecten van diaconale betrokkenheid. Leren wordt door Roor gedefinieerd als

"... het zich eigen maken van nieuwe kennis, inzichten, houdingen en vaardigheden... Tegelijk is het een doorgaand proces, want we doen voortdurend nieuwe ervaringen op en gaan door veranderingen heen." (Roor 2018, 71).

Hij signaleert

"...een nauwe verwantschap tussen leren en veranderen" (Roor 2018, 71).

Het onderzoek naar leereffecten gaat dus ook over veranderingen die mensen ondergaan door hun diaconale betrokkenheid. Ik maak gebruik van wat hij onderzocht, maar wil in mijn eigen onderzoek ook kijken naar de verandering die geloofsgemeenschappen ondergaan en niet alleen individuen.

De conclusie van Roor is dat mensen vooral persoonlijk leren over hun houding naar andere mensen en over de betekenis van hun eigen handelen. Ze spreken over de waarde "...van diaconale betrokkenheid voor het eigen geloofsgetuigenis en dat van de kerk." (Roor 2018, 297). Een tweede belangrijke conclusie is dat "...trouwe diaconale betrokkenheid ruimte creëert voor diepere persoonlijke gesprekken." Diaconaat heeft een missionaire dimensie, aldus Roor. Andere effecten zijn dat mensen meer kennis opdoen over de maatschappij en de kerk en de wijze waarop zij (al dan niet) functioneren. En ook dat ze kennis opdoen over medemensen. In de relatie met God ervaren mensen "... een sterkere gerichtheid op God..." (Roor 2018, 297) en bidden ze voor anderen. Wat niet lijkt te veranderen is het beeld dat mensen van God hebben. Verder "...versterkt de eigen diaconale presentie de overtuiging dat christenen en kerken geroepen zijn om (meer) om te zien naar medemensen en langs deze weg Gods liefde te delen." (Roor 2018, 297). Incidenteel vindt theologische reflectie plaats en wordt bijvoorbeeld verwoord dat "...God present is in het eigen handelen en in de ontmoeting met de ander." (Roor 2018, 298).

Leereffecten ten aanzien van de kerkelijke gemeenschap zelf zijn er minder. Met name leidinggevenden in één bepaalde gemeente zien wel het belang van het uitwisselen van ervaringen en om die een plek te geven in kerkelijk beleid:

"...onderling meer kennis en ervaringen uit te wisselen en ervaringen te gebruiken om kerkelijk beleid te maken met beide benen op de grond." (Roor 2018, 298)

In de conclusies van Roor zijn de relaties die samen kerk vormen en die veel worden gebruikt in literatuur rondom gemeenteopbouw herkenbaar. In de literatuur worden deze vaak benoemd als boven - binnen - buiten (Setz en van der *Meulen* 2019, 16 e.v.). Nadeel van deze benaming is dat het erop lijkt dat het deze drie relaties makkelijk te (onder)scheiden zijn. Dit onderkennen Setz en van der Meulen ook. Zoals blijkt uit de bevindingen van Roor, is dat verschil in diaconale situaties niet zo duidelijk. Wanneer Roor spreekt over wat mensen leren in relatie tot de ander, is het daarbij niet altijd expliciet gemaakt of het gaat om de ander die ook bij de geloofsgemeenschap behoort of niet. In de vierde deelvraag van mijn onderzoek naar wat mensen leren in relatie tot elkaar, de wereld en God is deze driedeling ook terug te zien. Voor de beantwoording van deze vraag is het belangrijk om er rekening mee te houden dat het onderscheid tussen deze verschillende relaties niet zo scherp te trekken is.

3. Methodologie en methoden

Dit onderzoek is kwalitatief en beschrijvend. Het hart van de methodologie wordt gevormd door Collaborative Narrative Inquiry (CNI) (cf. Schulz et al. 1997; De Roest 2020, 228-229), waarin verhalen worden gedeeld en besproken. Daarnaast maak ik gebruik van participerende observaties en data die verzameld is in de Professional Learning Community van diaconale presentie (PLC) (cf. Stoll en Louis 2007; De Roest 2020, 230-231). Hieronder beschrijf ik de methoden die ik heb gebruikt om data te verzamelen, de wijze waarop data is geanalyseerd en geef ik een onderbouwing van deze methodologie.

1. Methoden

Participatief narratief onderzoek

Om verhalen te verzamelen, maak ik gebruik van een methode waarin mensen wordt gevraagd op een groot vel papier een tijdlijn te tekenen. Aan de hand van deze tijdlijn vertellen ze over hun eigen ervaringen met de geloofsgemeenschap. Het tekenen van tijdlijnen is een methode die vaker wordt gebruikt in onderzoek naar levensgeschiedenissen en leerprocessen. Adriansen beschrijft haar ervaring met timeline interviews. Het voordeel van deze manier van interviewen is volgens haar dat zowel interviewer als geïnterviewde verslag kunnen doen en dat de geïnterviewde eigenaarschap heeft in de verslaglegging:

“The large paper allows both the interviewer and the interviewee to ‘report’. Hence, the interviewee can take ownership by drawing and writing, by participating in the reporting.” (Adriansen 2012, 48).

Hierbij gaat ze uit van individuele gesprekken. Vanwege het participatieve karakter van het onderzoek, kies ik ervoor om in groepen te werken en laat ik de participanten zelf tekenen en hun tijdlijnen aan elkaar presenteren (cf. Kurtz 2014, 190 e.v.).

Voor mijzelf is de methode vertrouwd: ik gebruikte deze eerder, in de begeleiding van kerken, pioniersplekken en in de PLC van diaconale presentie.

Het tekenen van tijdlijnen vindt plaats in drie kleine groepen:

- in het taalcafé, dat zijn voornamelijk mensen die ‘van buiten’ de geloofsgemeenschap bij de diaconale geloofsgemeenschap betrokken zijn geraakt;
- in de werkgroep diaconale presentie, mensen die nauwer betrokken zijn bij het diaconaat, bijvoorbeeld vrijwilligers of diakenen die al betrokken waren bij de geloofsgemeenschap;
- met een vertegenwoordiger van de kerkenraad en de predikant.

De drie bijeenkomsten hebben de volgende opzet: uitleg, tijdlijnen tekenen, presentatie van de tijdlijnen aan elkaar, plenair gesprek over wat opvalt in de verhalen. Van de tijdlijnbijeenkomsten heb ik opnamen gemaakt en de tijdlijnen op papier heb ik verzameld. Deze worden echter niet gepubliceerd, om de anonimiteit te waarborgen en omdat de tijdlijnen op zich, dus zonder het gesprek erbij, niet veel bijdragen voor de lezer. (cf. Adriansen 2012, 47).

Participatieve observaties

Op verschillende momenten heb ik de kerk en activiteiten van de kerk bezocht om participatieve observaties te kunnen doen. Omdat ik al langer met deze geloofsgemeenschap optrek, zijn dat momenten die over een langere periode verspreid zijn: van juni 2021 tot maart 2023. In die periode was ik als begeleider betrokken bij twee inspiratiesessies waarbij mensen uit de kerk en buurt samen verkenden welke rol de kerk in de buurt zou kunnen spelen, bezocht ik twee keer de inloopochtend en het taalcafé, een kerkdienst met erna een kunstworkshop en deed ik mee aan een maaltijd van de geloofsgemeenschap samen met de migrantenkerk die gebruik maakt van hetzelfde gebouw. Tijdens deze participatieve observaties spreek ik verschillende mensen. Deze bezoeken zijn vastgelegd in een verslag en delen uit deze verslagen zijn als verhaal meegenomen in de analysebijeenkomst met gemeenteleden.

Lerend netwerk diaconale presentie

Tenslotte maak ik soms, als aanvulling, gebruik van informatie die uit de bijeenkomsten van het lerend netwerk diaconale presentie komt. De bestaande diaconale presentieplekken ontmoeten elkaar sinds 2021 vijf keer per jaar in een PLC. De predikant van de kerk in dit onderzoek maakt deel uit van deze groep. Van deze bijeenkomsten zijn verslagen en transcripties gemaakt.

Analyse

De eerste analyse van de data heb ik zelf gedaan. De transcripties van de tijdlijn bijeenkomsten en de verslagen van de participatieve observaties zijn door mij gecodeerd. Voor de codes waren de termen uit de onderzoeksvragen leidend. Dit heeft me geholpen om thuis te raken in de data en er verhalen uit te halen om verder te bespreken met een groepje mensen uit de kerk zelf. Ook heb ik aan de hand van deze codering een eerste analyse van de data gemaakt.

Vervolgens ben ik met drie mensen die nauw betrokken zijn bij de kerk en het diaconaat verhalen gaan analyseren. Ik deelde vooraf niets van mijn eigen analyse, maar stuurde hen wel zesendertig (korte) verhalen toe om vooraf te lezen. En ik gaf aan met welke categorieën we aan de slag zouden gaan om verhalen in te delen, deze categorieën pasten bij de onderzoeksvragen en waren: (1) welke er zorgen speelden er (2) wat helpt om een diaconale kerk te zijn/welke elementen dragen bij (3) welke veranderingen vinden er plaats (4) wat wordt geleerd in relatie tot elkaar, de wereld en God.

Tijdens de analysebijeenkomst is elk verhaal hardop voorgelezen en besproken we in welke categorie een verhaal thuis hoorde en waarom. De meeste verhalen zijn ingedeeld bij (2) elementen en bij (4) geleerd. Daarnaast bekeken we per categorie welk verhaal een *critical, like of other event was* (deze categorieën beschrijf ik bij de verantwoording van de methodologie uitgebreider). In een paar gevallen was heel duidelijk wat het *critical* verhaal was, soms ook niet. Dat was vooral wanneer er bij één categorie veel verhalen verzameld waren. Er werd door de deelnemers aan de analysebijeenkomst aangegeven dat ieders verhaal belangrijk was en dat een indeling door hen lastig te maken viel. Verder waren er verhalen in meerdere categorieën geplaatst, met de meeste overlap tussen (2) en (4). Van deze overwegingen zijn aantekeningen gemaakt. Op basis van deze bijeenkomst is de analyse van de data aangepast en herschreven. Hierbij komt de indeling *critical, like* en *other* niet meer terug, deze is voornamelijk gebruikt om de analyse en de beschrijving ervan te ordenen.

De indeling van de verhalen gebeurde in gesprek en op basis van het hele verhaal, niet op basis van losse zinnen. Dat past ook bij narratief onderzoek doen, dat verhalen niet worden opgedeeld. Tegelijk denk ik dat bij nauwkeuriger gezamenlijk lezen, er nog meer uit de verhalen gehaald zou kunnen worden. Of dat verhalen in nog meer categorieën terecht konden komen. Dat heb ik zelf in de analyse wel gedaan, waarbij ik de redeneringen van de betrokkenen heb meegewogen.

De voorlaatste versie van deze thesis heb ik door de betrokkenen mee laten lezen. Na lezing laten ze me weten dat ze zich gezien weten in hoe ik hen en hun geloofsgemeenschap beschrijf. En ze vinden herkenning in de conclusies.

2. Verantwoording methodologie

Participatief onderzoek past bij diaconale geloofsgemeenschap

De keuze voor de methodologie sluit aan bij de uitgangspunten van de diaconale geloofsgemeenschap die ik wil onderzoeken. Omdat het bij deze diaconale gemeenschappen gaat om het *zijn met* mensen, vind ik het belangrijk om dat ook in dit onderzoek te weerspiegelen. Daarom kan het niet anders dan een participatief onderzoek zijn, waarin de mensen en de gemeenschap om wie het gaat, betrokken zijn. En waarin hun stem wordt gehoord bij de analyse van de data.

Belang van verhalen

Een andere keus is om verhalen centraal te stellen in dit onderzoek. Er zijn twee redenen om daarvoor te kiezen. Allereerst omdat verhalen recht doen aan de complexiteit van de werkelijkheid. Daarnaast is er ook een theologisch belang om te werken aan de hand van verhalen. Op beide redenen ga ik verder in en daarbij beschrijf ik ook de implicaties van het werken met verhalen voor de analyse.

Recht doen aan de complexiteit van de werkelijkheid

Patricie Mertova en Leonard Webster beschrijven een methode om onderzoek te doen aan de hand van verhalen. Volgens hen is het gebruik van verhalen in onderzoek een manier om recht te doen aan de complexiteit van de werkelijkheid. Deze verhalen zijn niet een objectieve weergave van de werkelijkheid, maar van hoe het leven wordt ervaren:

"Narrative is not an objective reconstruction of life – it is a rendition of how life is perceived."
(Mertova en Webster 2020, 3).

Toch levert dat geen problemen op voor de betrouwbaarheid van een onderzoek, het gaat erom dat de resultaten waarheidsgetrouw zijn:

"Narrative research aims for its findings to be well grounded and supportable – it aims for verisimilitude, producing results that have the appearance of truth or reality." (Mertova en Webster 2020, 9).

In het vaststellen van deze waarheidsgetrouwheid spelen mensen die verhalen delen of betrokken zijn bij wat onderzocht is een belangrijke rol: het gaat erom of zij conclusies herkennen.

Het werken met verhalen betekent ook iets voor de manier waarop deze verhalen worden geanalyseerd. Jennifer Mason noemt dit "a holistic and ecological form of data organization" (Mason 2019, 209). Data wordt niet wordt opgedeeld in kleinere stukjes, maar wordt in zijn geheel benaderd, dat betekent dat de data wordt gezien als een verhaal of als een proces:

"By contrast, a more holistic or ecological approach to organizing data involves ways of feeling your way through and sorting your data, which do not necessarily use the same lens across the whole in this way. Instead, these approaches are concerned to organize and assemble materials in such a way that they will support interpretations that involve explaining phenomena in contexts, or as narratives, or cases or layerings - where whatever is under investigation is viewed as a story, or a process, or an assemblage, or an ecology, or a system for example, instead of something that can be known via a set of cross-sectional themes or coding tags." (Mason 2017, 208)

Mertova en Webster reiken een manier aan om verhalen op een holistische manier te analyseren. Ze delen verhalen op in drie categorieën in: *critical*, *like* en *other events* (Mertova en Webster 2020, 60 e.v.). Een *critical event* is een gebeurtenis die veel invloed heeft gehad op de verteller, het "...reveals a change of understanding or worldview by the storyteller." (Mertova en Webster 2020, 60). Wat een *critical event* is kan niet vooraf worden bepaald, maar pas achteraf. In *like events* komen dezelfde elementen voor als in een *critical event*, maar met andere mensen. Deze verhalen onderstrepen het *critical event*. *Other events* zijn overige anekdotes, waarin dezelfde thema's als in *critical* en *like events* naar voren kunnen komen.

Een *critical event* sluit aan bij wat Nigel Rooms *fractals* noemt, een *fractal* is een klein deel dat het geheel weerspiegelt. Een *critical event* doet dat ook. Volgens Rooms spelen deze *fractals* een belangrijke rol in de verandering van systemen:

"This is related to the concept of fractals in chaos and complexity theory – that a tiny part of the system can reflect exactly the whole. The leaves of a fern like bracken would be a good natural example. Each tiny leaf is a microcosm of the whole. Attending to the fractal nature of complex systems is therefore a way to innovate in them." (Rooms 2019, 194).

Het vinden van deze *critical events* of *fractals* kunnen dus ook voor de betrokken mensen of diaconale geloofsgemeenschap nieuwe veranderingen in beweging zetten.

Theologisch belang van verhalen

Behalve dat een participatieve en narratieve onderzoeks aanpak recht doet aan de complexiteit van de werkelijkheid, is het ook een benadering die theologisch van belang is, omdat het recht doet aan de mensen met wie je werkt én omdat in verhalen duidelijk kan worden waar het goede van God te vinden is. Op beide argumenten ga ik verder in.

Als eerste beschrijft Elizabeth Mclsaac Bruce een vorm van participatief narratief onderzoek en stelt dat narratief onderzoek zelf een spirituele en bevrijdende praktijk is voor de mensen die eraan deelnemen, doordat er zorgzame relaties kunnen ontstaan en dat de ruimte om verhalen te vertellen en te horen de menselijke waardigheid respecteert:

"Narrative inquiry is a spiritual and liberating research practice that researchers in the field of Religion and Education may find compatible with their religious values. Spirituality is demonstrated through various means including in research relationships that are potentially mutual and caring, in the search for meaning as it relates to telling and hearing stories, and in the ways that this method offers respect for persons." (Mclsaac Bruce 2008, 335).

Ze beargumenteert onder andere dat een proces waarin deelnemers zelf op hun verhalen reflecteren het onderscheid tussen object en subject wegneemt. In dit proces is er ruimte voor wederkerigheid en het delen van macht, mensen die normaal gesproken niet worden gehoord, worden gehoord in deze vorm van onderzoek. Deze benadering past mijns inziens goed bij het *zijn met* dat een belangrijk uitgangspunt van diaconale geloofsgemeenschappen is.

Als tweede worden verhalen zélf gezien "...as places of meaning and revelation." (Mclsaac Bruce 2008, 327). Dit is een opstapje naar de benadering van Cameron et al. die vier theologische stemmen onderscheiden: de *operant* (theologie die besloten ligt in de praktijken van mensen), *espoused* (wat gewone mensen zeggen over God), *formal* (de academische theologie) en *normative voice* (de theologische bronnen die volgens betrokkenen autoriteit hebben) (Cameron et al. 2010, 53-56). Al deze stemmen zijn theologische stemmen in zichzelf, onderzoek is bedoeld om door deze stemmen heen te onderscheiden waar het goede van God te vinden is.

Watkins maakt onderscheid tussen deze stemmen, maar pleit ervoor ze niet te scheiden. De benadering van theologie in vier stemmen komt voort uit de overtuiging dat het gaat om een 'totaal-theologie'. Het scheiden van de stemmen leidt tot desintegratie en dat is precies niet wat ze beoogd:

"... we were concerned to elucidate how the action and word of God might be discerned and responded to in a whole, ecclesial theology, in which the different *loci* of revelation were properly attended to as diverse but true and authoritative witnesses to that revelation. Far from being a tool or method for answering practical theology's dominant question of disintegration, theology in four voices is rather an expression of a theological conviction concerning the reality of an integrated 'whole-theology'. When you read the four voices with an assumption of disintegration, you get a different understanding of it." (Watkins 2020, 43)

Andrew Dunlop brengt de holistische benadering van verhalen en *discernment* van waar God werkt samen in een artikel waarin hij reflecteert op zijn ervaring met het gebruik van de *four voices* in participatief onderzoek. Hij constateert dat de vier verschillende stemmen niet afzonderlijk moeten worden gebruikt om een gesprek vorm te geven, omdat dat de stemmen te veel scheidt en je dan belangrijke inzichten kunt missen. Het is dus ook niet zo dat verhalen kunnen worden gezien als één of twee van de theologische stemmen, bijvoorbeeld als de *operant* en *espoused voice*. In verhalen kunnen alle vier de stemmen door elkaar heen klinken. Dunlop geeft aan dat het belangrijk is om

aandacht te geven aan de vier verschillende stemmen, niet omdat het op zich belangrijk is om de stemmen te identificeren, maar omdat het vormend is voor de reflectie, met als doel de onderscheiding van 'totaal-theologie':

"Identifying the four voices is clearly an important step in the reflective task and can unearth important findings. However, particularly in instances where participants are coming from differing perspectives, it should not be the first step. The object of identification is not for its own sake, or even simply to put them into conversation with one another, but to inform the ultimate goal of the reflective task by, as Watkins puts it, attending to the different 'loci of revelation' by which a 'whole-theology' can be discerned through the Spirit (2020, 45)." (Dunlop 2021, 298-299).

4. De verhalen van een kerk in transitie

Zoals in de inleiding beschreven, doe ik onderzoek met een kerk die zich ontwikkeld tot een diaconale geloofsgemeenschap. Ik deel hierbij iets meer over de achtergrond en de context⁵ van deze kerk, zonder te delen waar deze kerk is. In overleg met deze geloofsgemeenschap hebben we gekozen om de geloofsgemeenschap en de mensen die aan het woord komen anoniem te houden. Alle namen van mensen zijn dus ook pseudoniemen. Ik geef eerst een korte schets van de geloofsgemeenschap en de omgeving waar deze kerk zich bevindt. Daarna komen de deelvragen aan de orde. Ik geef steeds uitgebreid weer wat er uit de verhalen en de gezamenlijke analyse naar voren is gekomen en sluit elke deelvraag af met een korte conclusie.

1. Beschrijving van de geloofsgemeenschap

De kerk waar het in dit onderzoek over gaat, is halverwege de jaren '80 gestart. Het kerkgebouw werd nieuw gebouwd, de wijk eromheen ook. Het is dus geen geloofsgemeenschap met een lange geschiedenis, althans, voor kerkelijke begrippen. Er zijn kerkleden die sinds de start van deze geloofsgemeenschap betrokken zijn. Sommigen refereren wel eens aan de eerste predikant die de gemeente diende. Aanvankelijk werd het kerkgebouw gebruikt door katholiek en protestant samen, maar in 2015 is de katholieke kerk naar een eigen locatie in een verderop gelegen wijk gegaan. Echter niet alle katholieke parochianen zijn daarin meegegaan, zij bleven betrokken bij het kerkgebouw en de protestantse geloofsgemeenschap die daar achter bleef.

Tijdens de start van deze geloofsgemeenschap waren er veel kinderen en jongeren betrokken. Maar ook deze kerk heeft zich niet kunnen onttrekken aan krimp en vergrijzing, inmiddels zijn de kinderen en jongeren niet meer actief betrokken en bestaat de actieve geloofsgemeenschap voornamelijk uit volwassenen. Tijdens mijn bezoeken was er wel een keer een tiener en een student aanwezig. De gemeente heeft een eigen predikant in dienst. Zowel op zondag als door de week vinden er allerlei activiteiten plaats: van verschillende soorten vieringen, tot een inloopochtend om koffie te drinken, een taalcafé en maaltijden met mensen die kunnen vertellen over hoe het is om gemarginaliseerd te zijn.

De omgeving

De geografische wijk van deze geloofsgemeenschap is groot, er wonen zo'n 55.000 inwoners. In vergelijking met de rest van Nederland wonen er in deze woonplaats meer mensen onder de 64 jaar dan gemiddeld en minder mensen van 65 jaar en ouder. Verder heeft deze plaats een groot aandeel inwoners met een migratieachtergrond: 45%, waarvan 11% een westerse migratieachtergrond en 34% procent een niet-westerse migratieachtergrond heeft. Gemiddeld in Nederland heeft 25% van de inwoners een migratieachtergrond.

De wijk waar deze kerk staat scoort qua leefbaarheid iets lager dan gemiddeld in Nederland. Hetzelfde is het geval voor sociale cohesie. Er zijn wat dat betreft wijken in deze woonplaats die daarop beter scoren, maar ook slechter. Met name de buurt, die meteen om het kerkgebouw heen ligt, wordt gekenmerkt door armoede en eenzaamheid, zo heeft 1 op de 4 mensen moeite om rond

⁵ De cijfers in deze paragraaf zijn afkomstig uit de databank van het CBS en van de GGD.

te komen, dat is overigens niet heel veel anders dan gemiddeld in Nederland. Verder voelt 17% van de volwassenen zich (zeer) ernstig eenzaam, aanzienlijk meer dan gemiddeld in Nederland. Dat heeft overigens ook zeer waarschijnlijk te maken met de aanwezigheid van een verzorgingshuis in de wijk en daarbij horende aanleunwoningen voor ouderen.

2. Deelvraag 1 - Over zorgen en gebeurtenissen

Waren er zorgen of gebeurtenissen die ertoe hebben geleid dat deze geloofsgemeenschap een transformatie doormaakte naar een diaconale geloofsgemeenschap? En zo ja, welke?

Het valt op dat er in de verhalen die worden verteld, het niet zo vaak gaat over dingen waar mensen zich zorgen om maken. In de verhalen komt wel de krimp en de vergrijzing van de kerk terug, maar de toon hierbij is niet zorgelijk. Ook in de analyse van verhalen die ik samen met een aantal mensen die betrokken zijn bij de kerk doe, worden de verhalen die we bekijken, door de deelnemers niet geschaard in de categorie 'zorgen'. Zelf vinden ze dat ook opvallend, een paar keer wordt bij het analyseren van de verhalen benoemd dat ze bij de categorie zorgen nog geen verhalen hebben geplaatst. Tegelijk herkennen ze wel van zichzelf dat ze niet zo zorgelijk zijn. Ze hebben vertrouwen in de toekomst, dat baseren ze op wat ze geloven:

“Hebben we geen zorgen? Meer geloof en hoop dat het anders kan, ervan overtuigd dat er meer mogelijk is.” (Evelien)

“Dat God erin zou voorzien”, zou onze voormalige predikant zeggen.” (Ben)

Toch zijn er wel drie gebeurtenissen of ontwikkelingen - om neutralere woorden te gebruiken - die de transitie naar een diaconale geloofsgemeenschap in gang hebben gezet en samen een kantelpunt vormen. De eerste heeft ermee te maken dat de kerk niet meer zo liep als vroeger, het tweede is de komst van vluchtelingen en het laatste is een proces in de gemeente dat leidde tot een eigen geloofsbelijdenis.

Dat het niet meer zo loopt als vroeger

Het gebouw van deze kerk is gebouwd in 1984, als nieuwe kerk in een nieuwe wijk. Toentertijd een wijk waar veel jonge gezinnen kwamen wonen, gezinnen die ook betrokken waren bij de geloofsgemeenschap. Eén van de mensen die betrokken is in het team van diaconale presentie vertelt over het moment waarop zij in in de jaren '90 met haar man en kinderen betrokken raakt bij de kerk:

“Het is een volle kerk, enorm volle kerk. Iedere maand werden er vier kinderen gedoopt. En een vijfde werd dan niet toegelaten, anders raakte de dominee in de war. En ik heb kindernevendienst meegedraaid, twee groepen van dertig kinderen hadden we. Het is onbestaanbaar dat je dat toen had.” (Wilma)

Inmiddels is de situatie anders, de afkalving van de kerk heeft ook hier plaatsgevonden. Mensen die elders lid waren van de kerk en in de plaats komen wonen, kiezen er regelmatig voor om zich uit te schrijven:

“Ik ben werkzaam geweest in het wijkwerk, mensen die nieuw in de kerk kwamen, bracht je dan een bloemetje geloof ik en je ging bij ze op bezoek. Wat opviel was dat heel veel mensen op dat moment ook zeiden: ‘Oh, hoor ik nog bij de kerk? Schrijf me maar uit hoor.’” (Marleen)

Momenteel zijn kinderen en jongeren alleen nog langs de zijlijn in beeld en bestaat de gemeenschap voornamelijk uit oudere mensen. Tijdens de kerkdienst die ik bezocht, was de jongste aanwezige een tienermeisje. Dat er geen kinderen en jongeren meer aanwezig zijn, is nog niet zo heel lang zo, ergens rond 2019 zijn die verdwenen, ondanks pogingen om tieners betrokken te houden:

“...die zijn we gewoon kwijtgeraakt.” (Evelien)

In vrijwel alle verhalen die mensen bij hun tijdlijn vertellen komt het verlies van kinderen en jongeren terug. Ze kijken positief terug op de periode dat er wel veel kinderen en jongeren waren. Ze delen verhalen over de manier waarop hun eigen kinderen betrokken zijn geweest en hoe ze steun hebben ervaren van de kerk. Een van de mensen die betrokken is bij diaconale presentie vertelt over de rol die de kerk voor haarzelf en haar kinderen speelde rond het overlijden van haar man en dat dat er voor haar kinderen voor heeft gezorgd dat er wel een band is met de kerk. Hoe deze band eruit ziet, is niet duidelijk:

“Uiteindelijk is mijn man overleden, nou dat is natuurlijk een heel ingrijpend iets geweest, waarbij ik heel veel steun heb ervaren vanuit de kerk. Enne, ik heb dat altijd heel prettig gevonden en dat is hoe mijn kinderen het uiteindelijk ook beleefd hebben. Dus die hebben allemaal ook nog wel een band met de kerk overgehouden daaraan.” (Marleen)

Er zijn onder de gemeenteleden gemengde gevoelens over de krimp en het ontbreken van jeugd: de één vindt het jammer:

“Ik heb het altijd wel heel jammer gevonden dat mensen niet meer naar de kerk kwamen en dat je hier met een paar mensen zit.” (Marleen)

Anderen geven aan dat het nu eenmaal zo gaat. Ondanks dat, kom ik maar één gemeentelid tegen dat me vertelt dat hij het wel belangrijk vindt om opnieuw kinderen en jongeren bij de kerk te betrekken. Het is wel duidelijk dat het ontbreken van kinderen en jongeren én minder betrokkenheid van mensen bij de kerkdiensten, een aanzet zijn geweest om na te gaan denken over kerk-zijn. Die mindere betrokkenheid geeft ruimte om het gebouw voor de buurt te benutten, overigens zonder de kerkdiensten op te geven:

“Ik vind ook dat de kerk, nu de kerkdiensten niet meer zoveel mensen aantrekken, denk ik dat we het gebouw beschikbaar moeten stellen aan de buurt. Enne, nou de diehards op zondagmorgen die blijven wel komen. En ik heb er niet zo'n spijtig gevoel van, dat er geen jongeren meer zijn. Ik vind het heel leuk als ze komen, ik vind het heel leuk als er kinderen zijn. Maar dan denk ik, zo gaat het nou één keer in ons leven, in onze generatie.” (Ben)

De verandering van een geloofsgemeenschap die betrokken raakt op de buurt en het gebouw beschikbaar wil stellen, gaat niet van de ene op de andere dag. Er is sprake van een periode van transitie:

“...sommige dingen niet meer liepen zoals ze vroeger altijd liepen [...] die kerkdiensten worden minder belangrijk. Of die zijn voor een kleinere groep mensen belangrijk, maar is dat het dan? [...] er was een soort periode van, ik noem het maar transitie, aangebroken.”
(Evelien)

Een ander geeft aan dat de aanwezigheid van veel kinderen ervoor zorgde dat de aandacht vooral binnenkerkelijk was:

“...de situatie was ook veel meer dat er binnenkerkelijk gewerkt moest worden vanwege al die kinderen die er waren.” (Renee)

Dat het niet meer ging, zoals het altijd ging, is voor deze kerk een aanleiding om te gaan zoeken naar andere wegen. En dat er minder kinderen aanwezig zijn, zorgt hierbij voor de ruimte en de tijd om dat te gaan doen. Net zoals overigens het vertrek van de parochie uit het gebouw zorgt voor meer beschikbaarheid van fysieke ruimte en tijd.

De komst van de Syriërs

In deze periode, waarin het duidelijk werd dat het niet meer zo liep als vroeger, kwamen er ook veel vluchtelingen vanuit Syrië naar Nederland. Dat was in 2015. Vlak bij de kerk werden vluchtelingen opgevangen in een noodvoorziening.

“Wij hadden al contact met vluchtelingen in het AZC [...]. En de dominee zei: er is een gezin op het AZC en die komen uit Drenthe en die zijn christelijk en die, nou dat werd doorgebeld. En dat kwam hier terecht en er werd gezegd: zorg dat er iemand van de kerk bij die mensen komt. Dus daar hadden we contact mee. En we merkten hoe verschrikkelijk het is om daar te wonen, nou ja, mensonwaardig bijna. En toen kwam een hele hausse Syriërs deze kant op...”
(Ben)

De predikant komt terecht in overleg met verschillende organisaties, die samen zorg willen dragen voor de vluchtelingen. Het wordt duidelijk dat er behoefte is aan taallessen:

“Die wilden allemaal graag Nederlands leren. En in die tijd was er een klein overleg waar ik toevallig in terecht kwam, waardoor we met busjes van de voetbalclub, met vrijwilligers, vrijwillige chauffeurs van de vrijwilligerscentrale, ze hier naartoe konden brengen. En dan hadden wij vrijwilligers die wel een taalcafé wilden draaien.” (Evelien)

De mensen van de kerk nemen deze behoefte waar en willen er iets aan doen:

“Toen we die situatie van de mensen zagen in het AZC, dacht ik: we moeten die zoveel mogelijk kunnen helpen. Waar mogelijk. En als je schoolmeester bent, dan denk je wel iets te brengen te hebben qua taalonderwijs. En dat vind ik nog steeds heel leuk om te doen.” (Ben)

Na het starten van het taalcafé, volgen er maaltijden. Aanvankelijk als lunch na afloop van de taallessen, later ook op twee andere momenten. Mensen van de kerk en Syrische vluchtelingen leren elkaar kennen. Er is een vrouw die zich na een kerkdienst, in het geheim, zonder andere aanwezigen, laat dopen omdat haar islamitische familie van niks mag weten:

“Dat was een stel en ze waren gevlucht uit Syrië. Hij was christen en zij wilde dat worden. Maar ze waren dus voor hun eigen familie niet veilig. [...]. En toen hebben we haar na een kerkdienst gedoopt, heeft Evelien haar gedoopt, maar ik vond dat ik dat ook mee deed, samen met de diakenen. Ik was dan vertegenwoordiger van de kerkenraad. En toen hebben we nog heel lang, ik heb nu nog steeds contact, ik kreeg nu met Kerst weer een mailtje van ze.” (Renee)

De ervaringen in deze periode geven richting aan de transitie die gaande is, en die wordt verwoord in de geloofsbelijdenis van de Drieklank.

De geloofsbelijdenis van de Drieklank

Op het moment dat duidelijk werd dat “dingen niet meer liepen zoals ze vroeger altijd liepen”, maar ook “niet duidelijk was hoe het zou worden”, is er een groepje samengesteld, dat aan de slag is gegaan om in de gemeente gesprekken te organiseren. Op dat moment, in 2018, zijn er ook nog wat jongeren bij de gemeente betrokken. Een kerkenraadslid vertelt hoe ze de gemeentelieden bij deze geloofsgesprekken betrekken, door in een kerkdienst in gesprek te gaan en hoe ze gaandeweg bedenken hoe ze meer richting in de gesprekken aan kunnen brengen. Wat opvalt is dat ze het geloof dat mensen hebben, leidend laten zijn voor hoe ze hun kerk-zijn vorm kunnen geven:

“En toen hebben we drie, nee twee keer (...) als onderdeel van de kerkdienst, zijn we in groepen uit elkaar gegaan en hadden we vragen gemaakt. De eerste keer was het heel erg: hoe zit jouw geloof in elkaar, vertel dat nou eens aan elkaar. En daar zijn héle mooie gesprekken uitgekomen. Maar het ging alle kanten op, het was niet gericht... nou het was ons doel eigenlijk ook niet. We wilden eerst eens kijken, ga nou eens het - met een duur woord - het geloofsgesprek eens voeren met elkaar. Want dat doen we nooit. Bij de koffie praten we wel over leuke dingen, maar pfoe, dat is het dan ook. Nou dat was wel goed gelukt, vond ik. En toen hebben een heleboel mensen gezegd, dat moeten we nog eens doen. Toen zijn we weer bij elkaar gaan zitten en toen hebben we volgens mij gezegd: we moeten het nu iets gaan richten op wat moet de kerk als jij dát geloof hebt. Praten we elkaar met elkaar over, maar wat is dan de consequentie, wat we dan als Drieklank moeten doen?” (Renee)

In deze gesprekken wordt duidelijk dat de wens om meer op buiten gericht te willen zijn, breder in de gemeente leeft:

“En daarin kwam ook naar voren dat we nog meer dan anders gericht wilden zijn op buiten. [...] en intussen niet intern vergetend, maar wel vanuit het getuigenis dat we voelden dat waardevol was, gericht zijn op buiten.” (Evelien)

Deze gerichtheid op ‘buiten’ is overigens niet helemaal nieuw voor deze kerk, er zijn al allerlei activiteiten die diaconaal zijn en verschillende gemeenteleden zijn al betrokken bij het AZC:

“...dat we al wel een aantal initiatieven hadden, die eigenlijk al van hiervoor waren. En dan noem ik toch even het taalcafé en de inloop in de kerk. Dus het was ook weer niet zo dat het helemaal nieuw was. We hebben ook gekeken naar wat doen we eigenlijk al. Hoe zijn we bezig? En daaruit bleek dat diaconaal bezig zijn, wel in ons DNA zat als gemeente. Want ook voordat ik hier kwam, was er een groep mensen actief op het AZC bijvoorbeeld.” (Evelien)

Wanneer we de verhalen samen analyseren, geven de mensen van de geloofsgemeenschap aan dat de komst van de Syriërs voorafging aan het opstellen van de geloofsbelijdenis. De ervaring die gemeenteleden opdeden in de betrokkenheid bij deze vluchtelingen, komt terug in de gesprekken en wordt weerspiegeld in de nadruk die wordt gegeven aan de gerichtheid op ‘buiten’. De geloofsbelijdenis is mede gevormd door de ervaring die de mensen in de kerk hebben opgedaan met de komst van de Syriërs.

Wat mensen in deze gesprekken zeggen, wordt opgeschreven en op basis daarvan schrijft de predikant de geloofsbelijdenis van de Drieklank:

“Ik heb toen de ouderwetse drieslag gemaakt van koinonia, marturia en diakonia. Dus gemeenschap, getuigenis en dienst. Dus wie ben je als gemeenschap, wat is je getuigenis en hoe ziet je dienst aan de samenleving eruit? En op grond van alles wat in die gesprekken genoemd was, heb ik dat geschaard onder die drie thema's. En daar hebben we ook nog weer een kerkdienst over gehouden. Met daarin als uitkomst eigenlijk, of een presentatie van nou ja, wat we de geloofsbelijdenis van onze kerk zijn gaan noemen.” (Evelien)

Deze wordt goed ontvangen wanneer deze wordt voorgelegd aan de gemeente:

“...iedereen herkende er wel iets in, want we hebben echt uitspraken genomen die op de papieren te zien waren.” (Renee)

De geloofsbelijdenis van deze geloofsgemeenschap

Getuigenis

Het gaat in onze gemeenschap over God, over het volgen van Jezus en de kracht die we van Hem krijgen. In hoe we daar mee bezig gaan klinkt vreugde, spel, ruimte, licht en liefde door. Het ligt bij ons niet vast, maar het blijft een ontdekkingsreis, waarin jongeren ons voorgaan en nieuwe vormen (bijvoorbeeld meer hippe liedjes in de kerkdienst), verschillende spiritualiteiten (bijvoorbeeld Taizé en Iona) en ook stilte en leren een plek mogen hebben of

krijgen. Dit gaat vergezeld van een positieve opstelling: we hebben een boodschap van hoop en willen het goede in de mensen zien.

Gemeenschap

Als gemeenschap vormen wij een ontmoetingsplek waar iedereen welkom is. Dit betekent dat er geen oordeel geveld wordt, maar iedereen geaccepteerd wordt en er zo eenheid in diversiteit is. Samen vormen wij deze gemeenschap, kinderen en jongeren horen daar volop bij, zij zijn belangrijk voor ons. We vinden het fijn als we elkaar kunnen ontmoeten: als jongeren of ouderen onderling, maar ook jong en oud samen. Het is ook goed om momenten te hebben waarop we echt met elkaar in gesprek kunnen gaan. Het gesprek ondersteunt onze gemeenschap.

Dienst

Onze gemeenschap vindt het belangrijk om te helpen: er te zijn voor de ander, om te zien naar elkaar in lief en leed. Dit beperkt zich niet tot onze eigen gemeenschap, maar geldt ook voor de samenleving waarin wij kerk zijn. In die samenleving willen wij zichtbaar zijn met wat ons aan het hart gaat. Dat is niet vrijblijvend. Als vrijwilliger zetten wij onze talenten in en zorgen voor een goede PR om onze boodschap zichtbaar te houden.

Wanneer Renee en Evelien hun tijdlijn tekenen, nemen ze dit moment als startpunt. Vervolgens tekenen ze vanaf dit punt de tijdlijn in twee richtingen verder. Ze typeren het moment "als een soort geboorte". Opvallend is dat dit moment niet in de tijdlijnen van andere mensen terugkomt. Wanneer ik dit noem wanneer we de verhalen met elkaar analyseren, wordt wel herkend dat de geloofsbelijdenis een belangrijke rol speelt, maar niet als hét kantelmoment.

Conclusies deelvraag 1

Deelvraag 1 luidt: *Waren er zorgen of gebeurtenissen die ertoe hebben geleid dat deze geloofsgemeenschap een transformatie doormaakte naar een diaconale geloofsgemeenschap? En zo ja, welke?*

Er zijn zeker gebeurtenissen die ertoe hebben geleid dat deze geloofsgemeenschap een transformatie doormaakte naar een diaconale geloofsgemeenschap. Er is echter geen sprake van een lineair proces van opeenvolgende gebeurtenissen, er is eerder sprake van een samenloop van omstandigheden: de krimp van de kerk, de ervaring die mensen opdoen met diaconale betrokkenheid bij mensen op de vlucht én een bewuste bezinning op het waarom van kerk-zijn vormen samen het kantelpunt in het worden van een diaconale geloofsgemeenschap. Dat deze gemeente niet zo zorgelijk is, maar op basis van wat ze geloven, vertrouwen heeft in de toekomst, draagt bij aan de openheid om nieuwe wegen te verkennen.

3. Deelvraag 2 - Over welke elementen bijdragen

Welke elementen dragen eraan bij dat een kerk besluit diaconale geloofsgemeenschap te worden?

Zoals hierboven duidelijk werd, was het geen besluit dat ervoor zorgde dat deze kerk van de ene op de andere dag een diaconale geloofsgemeenschap werd. Er is sprake van een transitieperiode, waarin op een gegeven moment dingen duidelijk worden (daarover straks meer). Er zijn wel elementen die het mogelijk maken dat een kerk in een diaconale geloofsgemeenschap kan veranderen. Ik onderscheid er vijf.

Mensen

Het begint met mensen, zij spelen een cruciale rol in de cultuur die er is, de gastvrijheid die wordt ervaren en in de verbindingen die er al zijn of die worden gelegd. Er is een groepje dat een centrale rol speelt, dat zijn dragende vrijwilligers en de predikant. Ik kom ze vaak tegen bij activiteiten, en ook anderen zien dat. Zo bedankt Pastor Thabo van de Afrikaanse geloofsgemeenschap na de maaltijd niet alleen Evelien, maar ook 'Mr. Ben' uitgebreid. Daaromheen zetten allerlei mensen zich in, ook hen kom ik regelmatig tegen, met Clara lijk ik de stilzwijgende afspraak te hebben om samen de vaatwasser in te ruimen.

Evelien geeft zelf aan dat het belangrijk is dat een diaconale gemeenschap niet alleen van haar als predikant afhangt:

“...en dat je de mensen hebt die dat willen dragen en willen delen, dat vind ik zelf wel heel belangrijk.” (Evelien)

Degenen die betrokken zijn, zijn heel verschillende mensen, met verschillende persoonlijkheden, interesses, achtergronden en vaardigheden. Wat ze gemeenschappelijk hebben, is dat er niemand is die al zijn of haar hele leven betrokken is bij deze kerk: iedereen is 'import', omdat de wijk en de kerk waarbij ze horen in kerkelijke termen relatief jong zijn.

“Als je de gemeente zou moeten typeren, dan is dat wel een gemeente waar heel veel mogelijkheden zijn. En dat heeft er misschien ook wel mee te maken dat we allemaal uit verschillende delen van het land komen en allemaal opnieuw beginnen. En dat vind ik heel verfrissend.” (Marleen)

Daarnaast en misschien ook wel daardoor merk ik dat eigenlijk alle mensen die ik spreek open zijn, makkelijk in gesprek raken en ervoor zorgen dat je je snel thuis voelt.

Warmte, iedereen is welkom

De geloofsgemeenschap wordt door verschillende mensen getypeerd als een warme plek, een plek waar mensen zich thuis voelen. Dit wordt niet alleen gezegd door mensen die lid zijn van de kerk, maar ook door mensen die dat niet meer zijn. Zo is er het verhaal van Gor, een ongedocumenteerde man die jarenlang betrokken was bij de Drieklank. Hij moest terug naar Armenië en woont daar inmiddels alweer 2,5 jaar. Kortgeleden appte hij. Hij komt binnenkort op een werkvisum naar Nederland. Hij moest terug, want “jij bent mijn zus, mijn dominee, ik hou van jullie, ik mis jullie!”.

Eén gemeentelid vertelt over de periode dat ze met haar gezin tijdelijk lid was van een andere wijkkerk, maar weer terug is gegaan naar deze kerk:

“En toen dachten we van: we gaan gewoon weer terug naar deze kerk en daar werden we heel warm ontvangen, dus we hadden zo iets van: nou, heerlijk.” (Wilma)

En deelnemers aan en een docent van het taalcafé vertellen:

“En, ik was een beetje bang hier. Ik draag hoofddoekje en ik kwam bij de kerk. In mijn cultuur beetje ander, maar ik kwam hier en ik vind de mensen hier heel aardig, heel lieve mensen.” (Yousra)

“En ik vind het zelf ook dat het altijd gezellig is en dat jullie leuke mensen zijn, altijd een leuk groepje.” (Marjan)

“En dit is like a cafe dus...” (Philip)

Op een zondag doe ik mee aan een kunstworkshop na de kerkdienst. Onder leiding van Jaco, een kunstenaar, gaan we kunstkaarten tekenen die naar vrijwilligers van de kerk worden verstuurd. Ik doe met zo'n acht anderen mee. Tijdens het tekenen vraag ik wat de anderen nou typisch bij deze kerk vinden horen. Er wordt gezegd dat de onderlinge band sterk is. En dat je mag zijn wie je bent. Wat er wordt gezegd door mensen, zijn niet alleen woorden: naast me zit een oudere mevrouw, maar het lukt me niet echt met haar in gesprek te raken. Later begrijp ik dat ze dementerend is en dat gemeenteleden afwisselend zorgen dat ze niet weg loopt tijdens of na de kerkdienst. Een vrouw tegenover me aan tafel vertelt me dat ze de aangepaste diensten die vroeger werden gehouden mist, omdat ze die beter kan begrijpen. Maar ze voelt zich wel thuis in de kerk.

Ook op andere momenten wordt duidelijk dat iedereen welkom is, ook al is het bijvoorbeeld moeilijk om met iemand te kunnen communiceren. Na de gezamenlijke maaltijd met de migrantenkerk, praat ik na met Evelien. Ondertussen loopt Piet de kerk binnen en vertrekt even later weer, zwaaiend met een soeplepel. Hij had erwtensoep gemaakt. Evelien vertelt over die ochtend:

“Piet kwam vanmorgen binnen met een Syriër, die mee wilde doen in het taalcafé. Even later kwam de Syrische bejaarde, die we eigenlijk nooit zo goed begrijpen koffiedrinken. Hij wilde iets met een foto, maar ze begrepen niet wat. Piet heeft toen de Syrische man in het taalcafé gevraagd om duidelijk te maken wat hij wilde. En uiteindelijk zijn de twee Syrische mannen naar de fotowinkel gegaan om een extra afdruk van een foto te regelen. Piet bleef intussen maar koffiedrinken.” (Evelien)

Wanneer deze gebeurtenis langskomt in de analyse van de verhalen, komen er nog meer verhalen los over deze Syrische meneer. Ze kunnen hem echt niet verstaan, hij heeft een kunstwerk gemaakt dat in de kerk hangt en hij komt vaak, hij lijkt zich thuis te voelen.

Cultuur die ruimte geeft aan experiment

De kerk wordt gekenmerkt door een cultuur die ruimte geeft aan experiment en aan het meebewegen met hoe de dingen gaan en om in te spelen op wat er op het pad van de gemeente komt. Er is ruimte om niet vast te houden aan hoe het altijd ging en dingen op een andere manier te proberen.

Een typerend voorbeeld ervan is mijn ervaring tijdens een kerkdienst: Wanneer Frans, de ouderling van dienst, de tafelkaarsen aan wil steken aan de paaskaars, weigert er eentje. De dienst begint niet nadat is gepoogd die aan te steken, Frans haalt een muntje uit zijn portemonnee en probeert de lont los te peuteren. Het lukt niet. De diaken van dienst komt helpen en samen proberen ze de kaars aan de praat te krijgen. Dat lukt ook niet. De aansteek-kaars wordt in een houdertje gezet en doet even dienst als tafelkaars. De diaken gaat een andere kaars halen. Als beide kaarsen branden, neemt Evelien het woord. Ze zegt goedemorgen, iedereen reageert met een goedemorgen terug. En ze speelt in op het gedoe met de kaarsen en verbindt dat met de lezingen van deze zondag. Het valt me op dat er niemand zenuwachtig van wordt en om me heen wordt wat gegrinnikt.

Ook in verhalen komt terug dat er ruimte is om dingen uit te proberen en om aan te passen. Dat zie je terug in ontwikkelingen die de hele geloofsgemeenschap aangaan, maar ook in hoe afzonderlijke activiteiten worden aangepakt. Zo vertellen de predikant en een kerkenraadslid over hoe ze niet met een beleidsplan dat van A naar B gaat werken, maar dat ze experimenteren. Ze tekenen er een hobbelige lijn bij, die de hoogte- en dieptepunten weergeeft:

“Maar het is dus niet zo wat je in beleidsplannen nog wel eens ziet, en dan pak ik even de achterkant van dit blad, van dat je zegt: we zijn nu hier en over een tijdje willen we daar zijn en dat is een rechte lijn. Maar wat er in feite gebeurt, is dat je hier begint en dat je met vallen en opstaan [...] en met hoogtepunten en ook weer dieptepunten ook weer ergens komt.” (Evelien)

Het is niet zo dat de mensen in deze kerk zich hier niet onzeker door voelen. Er zijn soms twijfels. Het valt wel op dat ze deze manier van werken verbinden aan woorden die te maken hebben met hopen en geloven:

“...aan de ene kant geeft het onzekerheid, komen we wel ergens? Of zijn we maar wat aan het doen? Maar aan de andere kant blijft er steeds de hoop dat er iets meer kan groeien, dat we een nieuwe vorm aannemen...” (Evelien)

“...en dat we ons geloof gewoon op onze manier waarmaken”. (Renee)

En Ben vertelt hoe een activiteit na een poosje steeds weer doodloopt en hoe ze daar elke keer wat aan veranderen, zodat ze plezier blijven houden in wat ze doen:

“En toen liep dat weer dood. En toen zeiden we: en wat nu?” (Ben)

Deze manier van werken zou je typerend kunnen noemen voor deze kerk. Deze improvisatie werd ook van mij als onderzoeker gevraagd: bij het taalcafé blijkt bijvoorbeeld dat ik ter plekke nog moet bespreken of en hoe we tijdlijnen kunnen tekenen met de deelnemers.

Aansluiten bij wat er al is: talent en verbindingen

Er wordt bij deze kerk rekening gehouden met wat al aanwezig is. Dat wordt het meest duidelijk in twee dingen: dat mensen worden ingezet op het gebied waar hun talenten liggen en waar ze plezier in hebben. En dat verbindingen die er al zijn, worden benut.

Wanneer mensen worden ingezet, wordt rekening gehouden met de eigenheid van mensen en met waar ze goed in zijn. Bij het tekenen van de tijdlijnen wordt dan ook regelmatig gezegd dat mensen het leuk vinden wat ze doen. Ze geven taalles omdat ze daar vanuit hun werk ervaring mee hebben, iemand is diaken geworden, omdat ze graag mensen helpt:

“Waarom ben ik diaken geworden..? Omdat ik wel graag mensen help, denk ik. Ik denk ook dat je de ruimte krijgt om te doen waar je goed in bent. [...] Ik ben ook niet echt het vergadertype, denk ik. Ik ben meer het doe type.” (Inge)

Dat mensen plezier hebben in wat ze doen, is ook zichtbaar. Eén van de mensen die lesgeeft in het taalcafé zegt tegen me:

“En dat vind ik nog steeds heel leuk om te doen, maar dat heb je wel gezien...”. (Ben)

Wanneer er nieuwe mensen worden gezocht om mee te gaan doen, wordt hier ook rekening mee gehouden. Zo krijgen nieuwe vrijwilligers bij bijvoorbeeld het taalcafé eerst de gelegenheid om gewoon eens mee te kijken om zo te ontdekken of ze het wat voor zichzelf vinden. Bij mijn eerste bezoek aan het taalcafé verkent Ronald of het voor hem een goed idee is om taalles te gaan geven. Hij geeft Ben na afloop een compliment:

“Je bent respectvol. [...] Dat zit hem in kleine dingen, in taalgebruik, in dat je mensen zelf hun werk laat nakijken en ze niet controleert. Het is lastig te benoemen, het zit in het gevoel. En in de rustige, uitnodigende toon.” (Ronald)

Ben herkent het en zegt dat het leuk is om te horen. Hij dacht altijd dat iedereen die zoiets deed dat wel kon, maar begrijpt door reacties (ook voorheen in zijn werk) dat dat niet zo is en dat het iets is dat bij hem hoort. De tweede keer dat ik bij het taalcafé ben, is Ronald de taaldocent en is Marjan erbij om te kijken of zij ook taalles wil gaan geven.

Mensen worden niet lukraak ergens voor gevraagd, maar er wordt gekeken naar waar ze al affiniteit mee hebben, zodat mensen iets gaan doen waar ze zelf ook plezier in hebben:

“...die kijkt dan naar, welke mensen zijn er in de gemeente die nou iets hebben met tuintjes? En die spreekt dan twee mensen aan [...]. En zegt van, zouden jullie willen meedenken of nadenken over hoe we dat zouden kunnen doen. Enne, dat betekent niet dat er dan van vandaag op morgen hier een tuintje gerealiseerd is, maar wel dat er nu weer twee mensen uit de gemeente meedenken over de praktische kant van het verhaal.” (Evelien)

Ook verbindingen die er al zijn, worden benut. Een diaken vertelt over hoe ze een aantal jaar geleden haar werk en kerk met elkaar verbond:

“Gingen we waar ik werk, in het woonzorgcentrum pannenkoeken bakken met de oudste groep kinderen. Dat organiseerde ik dan bij mij op de afdeling en dan gingen we lekker met de bewoners eten.” (Inge)

Geloof en wereld horen bij elkaar

Voor de mensen die een dragende rol spelen in deze diaconale geloofsgemeenschap, zijn geloof en wat ze in de wereld doen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hierin speelt de huidige predikant een belangrijke rol:

“...hermeneutiek en de exegese die was een beetje verdwenen bij Eveliens voorganger. En we waren niet zo heel erg bezig met de wereld, voor mijn gevoel. Ik was daar niet zo erg mee bezig.” (Renee)

“Dus, nou vanaf die tijd had ik eigenlijk de lijn zo omhoog moeten trekken. [...] En ik heb een bijbel trachten te tekenen en daaronder *Trouw*, want Evelien maakt altijd de bijbelverhalen actueel, en dat vind ik heel fijn.” (Ben)

Ook in de kerkdienst die ik bijwoon, wordt deze koppeling tussen wat geloof betekent en het dagelijkse leven gelegd. De introductie van de bijbelteksten van de zondag doet Evelien bij de kerkdienst waar ik bij ben als volgt:

“... het zijn niet echt teksten vol nuances. De teksten zeggen waar het op staat en ze zetten je aan het nadenken. Om te zien wie niet gezien wordt, niet gehoord, om op te vangen wie zijn thuis verloor. Om het gezicht van Christus te zijn, midden in onze eigen wereld.” (Evelien)

Tijdens deze dienst noemt ze allerlei concrete voorbeelden die te maken hebben met de diaconale betrokkenheid bij de wereld. Na afloop van de kerkdienst vraag ik Evelien of dat in elke kerkdienst zoveel nadruk krijgt, dat is niet zo. De teksten op het leesrooster gaven deze keer aanleiding daartoe. Overigens zet ze de kerkdienst wel bewust in als middel:

“...je gaat wel een weg met mensen in een kerkdienst. En ik denk ook dat je de kerkdienst kunt inzetten als middel om mensen bewust te maken van iets.” (Evelien)

Niet alleen de predikant verwoordt dat geloof en het dagelijkse leven geen gescheiden werelden zijn. Ook de vrijwilligers doen dat. Renee vertelt over hoe haar geloof onlosmakelijk verbonden is met wat ze doet en dat ze dat ook ter sprake wil brengen, als dat kan:

“...als ik aan iets mee doe, dan ben ik Renee en daar hoort ook geloof bij. En ik ga dus niet [...] ziertjes winnen ofzo. Daar ben ik allergisch voor, maar ik wil wel het gesprek toch proberen aan te gaan [...] En de ene keer gaat het dan, is het dan ook een gesprek waarvan ik denk, nou leuk. En de andere keer niet. Dan wil iemand de andere kant uit, dan ga ik mee de andere kant uit. Dus het is voor mij meer dan wanneer ik dit als lid van, wat zal ik zeggen, van

een ouderenbond ofzo doe, een openbare ouderenbond [...] het is meer doordat het grond heeft. Zoiets.” (Renee)

Ook Wilma geeft hier woorden aan. Ze geeft aan dat ze haar diaconale inzet, waarvan ze voelt dat ze het moet doen, alleen kan doen, doordat bijvoorbeeld liederen of gebeden haar daarbij stimuleren:

“...dat je van binnen iets voelt dat een antwoord is op wat er van buiten komt. En waardoor je enorm gestimuleerd wordt om door te gaan. Dat is niet per se makkelijk werk, maar dat je dan toch iets van ontferming... het is een diep gevoel van: 'dit moet ik doen'. En dat kan in de vorm van liederen zijn, dat kan in de vorm van een gebed zijn...”. (Wilma)

Hier wordt duidelijk dat de gerichtheid op buiten, op de wereld, niet kan zonder geloof. Voor de mensen van deze geloofsgemeenschap speelt de kerkdienst daar een belangrijke rol in.

Conclusies deelvraag 2

Deelvraag 2 luidt: *Welke elementen dragen eraan bij dat een kerk besluit diaconale geloofsgemeenschap te worden?*

Zoals we zagen, is er geen sprake van een besluit dat op een dag wordt genomen om een diaconale geloofsgemeenschap te worden, maar van een langduriger transitie. In het proces van verandering zijn vijf verschillende elementen te identificeren die eraan bijdragen dat dit mogelijk is. Als eerste spelen de mensen die betrokken zijn een belangrijke rol. Zij zetten de toon, bepalen wat de cultuur is en hoe de dingen worden gedaan. Dat komt tot uiting in de volgende vier elementen: er is warmte, mensen voelen zich welkom, ook de mensen die op andere plekken misschien niet zo snel terecht kunnen, omdat ze anders zijn dan ‘normaal’. Er is een cultuur die ruimte geeft aan experiment, dat maakt het mogelijk om dingen anders te gaan doen en is een voorwaarde voor transitie. Door aan te sluiten bij talenten en verbindingen die mensen hebben, hebben ze plezier in wat ze doen én kan het betekenen dat er niet veel nieuwe, extra dingen gedaan hoeven te worden, maar kan wat er al is, (anders) worden ingezet. Als laatste is het voor een diaconale geloofsgemeenschap van belang dat geloof en wereld alles met elkaar te maken hebben: diaconaat is meer dan iets goeds doen voor anderen, het hoort onlosmakelijk bij geloof en kerk.

4. Deelvraag 3 - Over de verhalen die worden verteld

Welke verhalen vertellen mensen die betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap over de veranderingen die plaats hebben gevonden in hun kerk in het worden van een diaconale geloofsgemeenschap?

Bewust van de transitie?

De mate waarin de mensen die betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap zich bewust zijn van de veranderingen die plaats hebben gevonden in hun kerk, is wisselend. Degenen die het meest bezig zijn met diaconale presentie, merken ook het meeste. In gesprekken met gemeenteleden die hier minder mee bezig zijn, hoor ik minder over het ervaren van een verandering. De predikant reflecteert op de transitie die heeft plaatsgevonden en vertelt dat ze de vertwijfeling

van de transitie voorbij is. Waar eerst veel onduidelijk was, is inmiddels de overtuiging gegroeid dat diaconaal present zijn een werkbare weg is:

“...ik de vertwijfeling van de transitie voorbij ben. [...] En dat je dat gewoon eerst volledig niet weet en dan langzamerhand ontdekt van ok, maar dit zou een werkbare weg kunnen zijn en blijven. En dan is die focus op die lege kerk met de eredienst, die voelt anders. Omdat je niet alleen maar met die kerkdienst bezig bent, maar ook met proberen zinvol in die samenleving aanwezig te zijn. Dus ons eigen herkerken, zeg maar. Zoiets.” (Evelien)

In het gesprek wordt dit herkend door Renee, ze voegt eraan toe dat het er in de praktijk ook voor zorgt dat ze op heel andere tijden dan voorheen in de kerk te vinden is om bijvoorbeeld kleding uit te delen of koffie te drinken met mensen.

Mensen die minder nauw betrokken zijn, merken minder van deze veranderingen en benoemen deze ook niet. Wanneer ik gemeenteleden tijdens de kunstworkshop vraag naar wat ze nou typisch vinden voor deze kerk, komen er geen associaties met diaconaat naar voren. Andere mensen geven wel aan “dat ze er iets van horen”: Joël vertelt dat hij vooral over het taalcafé hoort dat het goed loopt. Zelf is hij ook een betrokken en actief gemeentelid, maar vooral bezig met de vieringen. Bij de maaltijd die samen met de migrantenkerk wordt gehouden, spreek ik Arno. Ik vraag hem wat hij ervan merkt dat de kerk een diaconale gemeenschap is. Hij zegt dat hij weet dat er wel mensen mee bezig zijn, maar dat hij er niet echt bij betrokken is en er niet zoveel van merkt. Even later wekt hij mijn verbazing als hij een heel verhaal vertelt over hoe hij vluchtelingen heeft begeleid, als een soort maatje. Maar dit zelf niet koppelt aan diaconale gemeenschap zijn. En zo kom ik veel gemeenteleden tegen, die al van alles doen wat diaconaal is. Dat deze geloofsgemeenschap ervoor heeft gekozen om een diaconale geloofsgemeenschap te worden, is dus ook niet iets helemaal nieuw. Evelien noemde het eerder het “oppakken van een lijn uit het verleden”.

Ook na de bespreking van de verhalen tijdens de analyse wordt door Ben opgemerkt dat de gemeente eigenlijk meer zou moeten weten van wat er gebeurt en dat het zinvol zou zijn om meer van de verhalen te delen.

Meer samenwerking

Een andere verandering is dat er meer samenwerkingen zijn ontstaan tussen de geloofsgemeenschap en andere kerken en organisaties. Deze samenwerking wordt bewust gezocht, de kerk organiseerde hiervoor een bijeenkomst, waarbij ze verschillende mensen van verschillende organisaties uitnodigden. De geloofsgemeenschap werkt aan de hand van de 4 C's van het model dat Samuel Wells bij HeartEdge ontwikkelde (cf. Wells 2019⁶). In dat model gaat het erom dat kerken zich ontwikkelen op het gebied van *commerce*, *culture*, *congregation* en *compassion*. Daarom nodigden ze uit elk van deze vier sectoren mensen uit:

“En vorig jaar hebben we inspiratiemiddagen gehad als kerkelijke gemeente, waarbij we juist de mensen uit de verschillende sectoren die Sam Wells benoemd, uitgenodigd hebben in de kerk om gewoon maar eens met ons te brainstormen. Van: ‘dit is wie we zijn, en ga nou eens

⁶ Paginanummer ontbreekt, omdat in het gebruikt e-book paginanummering ontbreekt.

met ons mee ontdekken wat dat zou kunnen betekenen.’ En bij *compassion* kwam bijvoorbeeld het Leger des Heils op ons pad, en de Dorcas. En bij *culture* kwam de cultuurscout van Almere buiten hier binnen. Dus er zaten opeens allemaal mensen in die kerk, waar we anders niet zo snel iets mee hadden, maar die wel allemaal in de buurt zaten.” (Evelien)

Maar soms wordt samenwerking niet bewust gezocht, en ontstaat deze. De predikant vertelt hoe ze er bij toeval achter komt dat de migrantenkerk die gebruikmaakt van hetzelfde gebouw, hulp van het Rode Kruis krijgt. Ze vertelt dat ze dat naar vond:

“En ik kwam via het overleg ongedocumenteerde migranten erachter dat de migrantenkerk die in ons gebouw samenkomt, grote problemen had met voedselvoorziening, maar ook dat ik dat niet hoefde op te lossen, maar dat het Rode Kruis dat deed. [...] Eigenlijk vond ik het heel naar, dat ik het niet wist, terwijl wij in hetzelfde gebouw verkeerden. En zij dus niet bij ons terecht waren gekomen met die hulpvraag, maar bij het Rode Kruis waren gegaan.” (Evelien)

Dit voorval leidt ertoe dat pastor Thabo, het Rode Kruis en de predikant van de kerk meer gaan samenwerken en onder andere zorgen dat er in de kerk een vaccinatieplek is voor ongedocumenteerden. Ook gaan de beide voorgangers gezamenlijke maaltijden voor hun beide geloofsgemeenschappen organiseren.

De predikant en de dragende vrijwilligers zoeken de samenwerking met de welzijnsorganisatie in de straat, waarmee wordt verkend of er een buurttuin kan worden gestart. En met het culturele werk van de burgerlijke gemeente, een contact dat ertoe leidt dat er nu in de kerkzaal lunchconcerten georganiseerd worden.

Doordat het netwerk is gegroeid, wordt de kerk benaderd met vragen. Zo is Ben inmiddels ook kok bij de maaltijden van Bij Bosshardt en zo heeft hij weer mensen van het Leger des Heils leren kennen, waarmee samen wordt gewerkt.

“Dus ik kook daar twee keer in de maand met meer vrijwilligers een diner. Voor ongeveer veertig mensen, vandaar dat ik ook Mark ken. En José. Enzovoort.” (Ben)

Er raken ook mensen van buiten de geloofsgemeenschap betrokken:

“Ik heb een vriend, die is betrokken hier bij de kerk en van hem hoorde ik dat het taalcafé er was. [...] Toen ben ik een aantal keren meegegaan om te luisteren of ik het leuk vond. En nu heb ik dan voor de eerste keer zelf les gegeven. En dat vind ik leuk om te doen.” (Marjan)

Opvallend is dat er in de samenwerkingen ruimte is voor mensen en organisaties van buiten om mee richting te geven aan wat er gebeurt. Zo werkt de kerk regelmatig samen met Jaco, een kunstenaar, die mede de inhoud van een veertigdagentijd project bepaalt.

Rol van de predikant

Een andere verandering is hoe er naar de predikant en haar rol wordt gekeken. De predikant zelf zegt hierover dat het voor haar betekent dat ze minder alleen op de kerkdienst en pastoraat gericht is, en meer op het diaconaat. Dat is voor haar en de gemeente een spannende verandering:

“Maar het wordt spannend denk ik, als je gaat kijken naar welke tijd gun je de dominee, dus je beroepskracht voor het werk dat er gedaan moet worden..? Mag die zich inzetten voor die diaconale presentieplek of moet die toch vooral ook pastoraal aanwezig zijn of in de kerkdienst aanwezig zijn, dus als liturg?” (Evelien)

Een kerkenraadslid geeft aan dat ze vindt dat de predikant veel steun krijgt vanuit de kerkenraad:

“Ik vind wel dat je heel veel steun krijgt vanuit de kerkenraad. [...] Het is nog nooit gebeurd dat we gezegd hebben, of dat iemand maar zei van 'nee, Evelien, we gaan dit verkeerde pad of we zijn op het verkeerde pad. Dus dan niet allemaal zo concreet dat mensen ook komen helpen. Maar die ouderling en diakenen hebben ook hun eigen klussie al. Maar er is altijd wel steun. [...] We zijn er gewoon heel blij mee.” (Renee)

Dit wordt herkend door de predikant zelf:

“Maar dat vind ik ook heel fijn, want ik merk echt dat dat helpt om weer die, om ook weer buiten die gebaande paden te denken en wegen te durven gaan, die je anders niet zo snel zou gaan.” (Evelien)

Aan een belangrijke praktische voorwaarde hiervoor wordt voldaan door het College van Kerkrentmeesters. Na de kerkdienst die ik bijwoon, schiet de kerkrentmeester me aan. We hadden elkaars naam weleens gehoord, maar elkaar niet eerder gesproken. Het College van Kerkrentmeesters betaalt de diaconale uren van de predikant. De kerkrentmeester vertelt me dat ze blij zijn dat ze dat kunnen doen.

Conclusies deelvraag 3

Deelvraag 3 luidt: *Welke verhalen vertellen mensen die betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap over de veranderingen die plaats hebben gevonden in hun kerk in het worden van een diaconale geloofsgemeenschap?*

Of er verhalen worden verteld over verandering is afhankelijk van de mate van betrokkenheid bij diaconale presentie. De mensen die het minst betrokken zijn bij diaconale presentie, merken de veranderingen het minst op en vertellen er ook niet zoveel over. De mensen die het meest betrokken zijn, delen er ook het meeste over. De veranderingen die het meest in het oog springen zijn de groei van het aantal samenwerkingen met andere organisaties en het betrokken raken van mensen die eerder niet bij de geloofsgemeenschap betrokken waren. Hun stem bepaalt mede wat er wordt gedaan. Daarnaast verandert de rol van de predikant en komt in haar werk de nadruk ook meer te liggen op ‘buiten’.

5. Deelvraag 4 - Over wat er wordt geleerd

Wat leren mensen die betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap in de relatie met God, elkaar en de wereld?

Tijdens het tekenen van de tijdlijnen en de gesprekken hierover wordt niet vaak expliciet aangegeven dat mensen iets hebben geleerd. Ze gebruiken niet vaak woorden die te maken hebben met leren. Waar het wel voorkomt, is in de tijdlijnen van de deelnemers van het taalcafé, waar het natuurlijk gaat om het leren van de Nederlandse taal. Toch zijn er verhalen waarin duidelijk wordt dat mensen iets nieuws op doen.

Verder hebben we het tijdens de participatieve analyse van de verhalen wel heel duidelijk over leren. Maar het blijkt niet mogelijk om wat er wordt geleerd, te verdelen in de categorieën God, elkaar en wereld. Leren gebeurt steeds in de relatie met andere mensen, de wereld en God en deze drie zijn niet los van elkaar te zien. Ik licht daarom hier de thema's waarover wordt geleerd, eruit. En binnen die thema's spelen de relatie met God, elkaar en de wereld een rol.

Roeping

In de verhalen wordt duidelijk dat er steeds gebeurtenissen plaatsvinden waarop (leden van) de geloofsgemeenschap reageren. Van de komst van Syriërs rond 2015, tot het Rode Kruis dat een plek zoekt om ongedocumenteerden te vaccineren en tot een oproep voor een kok bij 'Bij Bosshardt'.

Het is niet vanzelfsprekend dat een kerk reageert op mensen en vragen die op hun pad komen. Voor deze kerk is diaconale betrokkenheid op de wereld om haar heen niet nieuw, in het verleden gebeurde dat ook al.

“...dat diaconaal bezig zijn, wel in ons DNA zat als gemeente”. (Evelien)

Dat de mensen in de kerk oog hebben voor de wereld om hen heen en reageren op wat daar gebeurt, heeft ook te maken met dat geloof en het dagelijkse leven geen gescheiden werelden zijn, zoals hierboven ook al duidelijk werd.

Ook mensen en organisaties van buiten geven duwtjes in het proces om een diaconale geloofsgemeenschap te worden. De predikant vertelt over een bezoek van een collega, die haar op het spoor van Kerk in Actie zet.

“In die periode heb ik ook een keer gebrainstormd met een collega van mij hier en ik heb hem verteld van 'we zitten in zo'n transitieperiode wat zie jij nu voor mogelijkheden hier?' en hij wees me toen op Kerk in Actie, van dit is een buurt waarin het nodige te doen is. Zou je niet eens contact leggen met Kerk in Actie of je niet veel meer hier in die buurt actief kunt zijn? En dat sloot eigenlijk aan bij die verbondenheid met anderen zoeken.” (Evelien)

Opvallend is dat het in de verhalen die zijn gedeeld, het nauwelijks over God gaat. Maar bij het bespreken van de verhalen met mensen uit deze kerk, gebeurt dat opeens wel. Aan het einde van de analyse zegt Ben tegen me:

“Je laat ons over God praten met elkaar.” (Ben)

Volgens de mensen die meedoen aan de analyse van de verhalen, gaat het in de verhalen waarin anderen een beroep doen op (mensen van) de kerk, om de stem van God zelf:

“Het is een godservaring, dat je erkent dat het God is die je roept.” (Renee)

“Die vraag van Bij Bosshardt, dat was een Godsroeping.” (Ben)

Hierbij wordt opgemerkt dat je dan wel je roeping moet willen horen. Evelien herkent dat, van haar eigen weg naar gemeentepredikant in deze kerk, daarvoor waren een aantal mensen nodig die tegen haar zeiden dat deze kerk wellicht een goede plek voor haar zou zijn. Renee refereert aan het roepingsverhaal van Samuel, waarbij Eli zich pas na drie keer realiseert dat het God is die Samuel roept.

“Soms valt het kwartje pas achteraf, dat het de stem van God was in de ander.” (Renee)

“God is niet binnenkerkelijk”

Een andere belangrijke les wordt verwoord door de predikant, ze constateert dat je als kerk niet in je eentje je eigen identiteit hoeft te verwezenlijken:

“...we leerden dat je ook op andere mensen een beroep kon doen om je christelijke identiteit te realiseren”. (Evelien)

Dit werd duidelijk toen de migrantenkerk die gebruikmaakt van het kerkgebouw hulp zocht bij het Rode Kruis voor voedselvoorziening. Aanvankelijk voelde de predikant zich tekort schieten: dat ze ondanks de goede relatie met haar collega-voorganger niet op de hoogte was van de nood in de migrantengemeenschap en dat zij met hun hulpvraag niet bij hun kerk, maar bij het Rode Kruis hadden aangeklopt. Later realiseerde ze zich dat ze dan waarschijnlijk alsnog bij het Rode Kruis terecht waren gekomen. En vervolgt ze:

“Dat opende bij mij het besef, we denken ook nog vaak heel erg binnenkerkelijk, dat we het zelf moeten oplossen. Maar waarom werken we niet meer samen met anderen om de dingen op te lossen?” (Evelien)

En Renee verbindt dat met God zelf:

“God is niet binnenkerkelijk.” (Renee)

De drempel over gaan, iets nieuws doen

Roeping zorgt ervoor dat mensen dingen gaan doen, die ze anders niet zouden doen. Ze gaan een drempel over. Ik kom mensen tegen die taaldocent zijn geworden of SchuldHulpMaatje zijn gaan coördineren, zonder precies te weten waarom ze dat hebben gedaan:

“Ik weet niet precies waarom. Dat artikeltje in het kerkblad sprak me toen érg aan.” (Wilma)

Iemand anders vertelt hoe ze betrokken is geraakt bij de zorg voor ouderen, terwijl ze altijd dacht dat dat niets voor haar was:

“Ja, maar ouderen, daar kan ik helemaal niks mee. Nou, moet je me nu bezig zien.” (Renee)

Ze is er ook eerlijk over dat het wel wat van haar vraagt:

“Jaaaa, nouuu, het kost een energie van hier naar Tokio.” (Renee)

Er zijn ook mensen die figuurlijk én letterlijk een drempel over gaan. Zo zijn er een aantal die aangeven dat ze de eerste keer naar het taalcafé gaan, spannend vonden. Omdat ze niemand kenden of omdat ze als moslima met hoofddoek een kerkgebouw in moesten. Maar in die verhalen komt steeds terug dat ze al snel ontdekten dat de mensen die ze ontmoetten allemaal erg vriendelijk en aardig waren:

“Ik was eerst een beetje bang, maar omdat iedereen zo aardig is hier, was dat de tweede keer al over.” (Xue)

Ook anderen komen door de geloofsgemeenschap in contact met nieuwe mensen en gaan drempels, in dit geval van het AZC, over. Zo wordt de predikant opgebeld door een predikant uit Drenthe, die laat weten dat er een gezin vanuit het AZC in Drenthe wordt overgeplaatst naar Almere:

“Er werd gezegd: zorg dat er iemand van de kerk bij die mensen komt. Dus daar hadden we contact mee. En we merkten hoe verschrikkelijk het is om daar te wonen, nou ja, mensonwaardig bijna.” (Ben)

Deze ontmoetingen met anderen zet in beweging, er worden activiteiten zoals het taalcafé en maaltijden gestart.

Nieuwe mensen leren kennen, leidt tot nieuw perspectief

Mensen leren door de diaconale geloofsgemeenschap nieuwe mensen kennen. Er ontstaan nieuwe relaties tussen mensen en een aantal van hen vertelt dat ze mensen hebben leren kennen die hun vrienden zijn geworden. Arno vertelde me dat hij niet betrokken was bij het diaconaat, maar wel maatje van vluchtelingen bleek te zijn, deze mensen zijn inmiddels ingeburgerd en wonen ergens anders. Maar hij ziet ze nog wel, het zijn z'n vrienden geworden. Ik vroeg hem of dat ook zo zou zijn geweest als hij niet via de mensen van het taalcafé aan hen was gekoppeld, dat zou niet zo zijn.

Ook mensen die in het taalcafé geven aan dat ze nieuwe vrienden hebben ontmoet, en dat die nieuwe relaties belangrijk zijn:

“En bijna 5 maand geleden heb ik hier gekomen, ik ben blij, nieuwe vrienden heb ik.” (Emine)

“En, sinds ik kwam hier... Zo word je meer mens, dat zitten en thuis is gewoon, in een kamer, en dat is it. En dit is like a cafe dus, eigenlijk.” (Philip)

Deze relaties dragen bij aan een nieuw perspectief. Een vrouw die meedoet bij het taalcafé maar ook op andere momenten betrokken is bij de geloofsgemeenschap, vertelt daarover:

“Ik woonde in Nederland, ik woonde in de AZC, ik was depressief. [...] daarna interview geeft positief, dat geef [...] een appartement in Almere Buiten. Eén jaar ik woon hier. Ik ga naar de taalles, ik zoek een goede baan. Ik wil inburgeringsexamen doen en ik wil een restaurant openen. [...] Ronald (kerklid en taaldocent, JB) is mij speciale gast met mijn restaurant. [...] Nu, ik ben blij.” (Mahvash)

Spiegel

In deze ontmoetingen leren mensen nieuwe dingen en krijgen ze soms een spiegel voorgehouden. Eén verhaal is bij mensen van de geloofsgemeenschap bekend als “het verhaal van de rode schoenen”, dat zich afspeelt wanneer de kerk een uitgiftepunt is voor kleding:

“Er was een meisje meegekomen met haar vader, maar die was de dag ervoor al met haar moeder geweest en toen had ze rode schoenen hier kunnen krijgen. Een Afghaans meisje. Enne, toen kwam ze terug met haar vader, want haar vader moest ook nog kleren uitzoeken en toen zag ze nog weer andere rode schoenen hangen. En die pasten perfect. Dus wij hadden zoiets van 'neem gewoon mee'. Maar die vader zei tegen dat meisje: 'nee, jij hebt al een paar schoenen', dus leg deze schoenen weer terug, want die zijn weer voor een iemand die niets heeft. En dan denk je dus aan je eigen kast waarin je ik weet niet hoeveel schoenen hebt...”. (Evelien)

Door het tekenen van tijdlijnen in het taalcafé en de bespreking daarvan, leren de mensen van de geloofsgemeenschap iets over zichzelf.

“Wat bijzonder dat mensen hun verhaal deelden. Dat gebeurt normaal niet.” (Marjan)

“...dan is het een veilige plek, waarschijnlijk. Mensen die elkaar vertrouwen.” (Renee)

Ze leren hiermee iets over zichzelf, waar ze zich misschien niet zo van bewust waren.

Interculturaliteit

Ontmoetingen met mensen uit andere culturen, zijn leerzaam. Ben vertelt over hoe hij zelf leert over hoe relaties in andere culturen werken. Hij vertelt dat hij een jonge vrouw kent, waar hij een poosje niets van heeft gehoord. Na een tijdje is er weer contact, ze vertelt dat ze gaat trouwen met een zieke, oudere man in een ander land. Hij is daar verbaasd over.

“Maar die vrouw zegt: ‘Die man heeft zorg nodig!’” (Ben)

De komst van vluchtelingen maakt de kerk ook bewuster van haar eigen christelijke identiteit. Zo vertellen Evelien en Renee dat ze van Irakese mensen het belang van Palmzondag en Goede Vrijdag hebben geleerd. Zij vierden die dagen veel nadrukkelijker en met veel meer rituelen, zo vertellen ze dat er bijvoorbeeld op Goede Vrijdag door de Irakezen rode rozen bij het kruis worden gelegd.

Ook bij activiteiten van de kerk, wordt er incultureel geleerd. Dat gaat gaandeweg en dat past bij het vermogen tot improvisatie, waar het hierboven al over ging. Op één moment zie ik het gebeuren. Na de maaltijd van de Drieklank en de Crossfire ministries ben ik bij een gesprekje tussen Evelien en Marleen. Ze bespreken dat het jammer is dat er vooral mensen van de Drieklank waren en niet zoveel van de migrantenkerk. Volgens Evelien kwam dat door het tijdstip: de Drieklank wilde om zes uur eten, de migrantenkerk om acht uur. De uitkomst was een gepolderde zeven uur. Volgens Marleen kan de migrantenkerk zich toch ook wel een beetje aanpassen. Maar volgens Evelien is dat een typisch Nederlandse oplossing die blijkbaar niet werkt. Voor de volgende keer gaan ze dat beter bespreken. “Sja, dat is intercultureel werken”, zegt Evelien.

Bij de maaltijd van de twee geloofsgemeenschappen valt het me op dat de beide groepen gescheiden zitten. Ik vraag aan Arno hoe dat de keer ervoor was. Hij zegt:

“Dat was vorige keer ook zo. Als we willen dat groepen mengen, dan moeten we daar zelf iets aan doen en dat regelen.” (Arno)

Het valt ook op dat de migrantengemeenschap na de maaltijd een gebedsbijeenkomst heeft. De pastor nodigt daar niet de mensen van de andere kerk voor uit en ik zie ook geen mensen die zich daarbij aansluiten.

Conclusies deelvraag 4

Deelvraag 4 luidt: *Wat leren mensen die betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap in de relatie met God, elkaar en de wereld?*

In deze kerk worden er allerlei verschillende dingen geleerd. Zoals ik aan het begin van deze paragraaf al verwoordde, is het niet mogelijk wat geleerd is op te splitsen in leren relatie tot elkaar, God en de wereld. Leren gebeurt steeds in relatie tot de wereld, elkaar en God tegelijkertijd. Er zijn wel een aantal belangrijke thema's waar mensen over hebben geleerd. Het meest opvallend was dat mensen tijdens de analyse van verhalen tot de conclusie kwamen, dat ze in de stem van de ander de roeping van God hadden gehoord. Wat ook is geleerd, is dat God niet binnenkerkelijk is: ook met mensen van buiten de kerk kun je je christelijke identiteit realiseren. Verder leren mensen nieuwe dingen, ze gaan uit hun comfortzone. En door het leren kennen van nieuwe mensen, krijgen sommige mensen nieuw perspectief, met name de mensen die in het taalcafé komen, ervaren dat zo. De ontmoeting met de ander zorgt ervoor dat een spiegel wordt voorgehouden, eentje die je kunt ervaren als confronterend, maar ook een die je kunt laten zien wat je nog niet wist over jezelf. Tenslotte leren de mensen van de betrokken geloofsgemeenschappen om om te gaan met interculturaliteit.

5. Methodologische reflectie

In de aanpak en de methodologie van het onderzoek komen een aantal dingen naar voren die de moeite waard zijn om te beschrijven en op te reflecteren.

1. Tijdlijnen als instrument

Tijdlijnen zijn vooral een instrument om verhalen te verzamelen. Dat is ook wat Adriansen beschrijft:

“The timeline is merely a tool for untangling the story and for engaging the interviewee in constructing this story.” (Adriansen 2012, 50)

In elk van de drie groepbijeenkomsten werkte dit anders. In het taalcafé en bij het team van diaconale presentie werden individuele tijdlijnen getekend en aan elkaar gepresenteerd. In het taalcafé werden hierover niet zoveel vragen aan elkaar gesteld en er was niet zoveel uitwisseling tussen de deelnemers. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de taalbarrière, maar ook de beschikbare tijd speelde daarin een rol. Die was niet zo lang en daardoor was er ook minder ruimte voor gesprek. Overigens werd wel herkend dat het bijzonder was de verhalen te horen.

In het team van diaconale presentie ontstond er wel uitwisseling. Daar ging de bijeenkomst het meest zoals vooraf gedacht.

De tijdlijn van de predikant en een kerkenraadslid was een tijdlijn die ze samen, al pratend, tekenden. Ik kon me in dat gesprek mengen en vragen ter verdieping stellen. Hier liepen tekenen en uitwisseling veel meer door elkaar heen. Deze tijdlijn is het meest een weergave van de recente geschiedenis van de geloofsgemeenschap, aangevuld met persoonlijke verhalen.

Deze verschillen zijn voor het verzamelen van de verhalen geen probleem, ook als een bijeenkomst anders uitpakt dan vooraf bedacht, is de tijdlijn een bruikbaar middel. Het vraagt van de onderzoeker wel flexibiliteit en de bereidheid om te improviseren.

Adriansen ziet wel een beperking in de methode, ze geeft aan dat ongeletterdheid en anderstaligheid een belemmering vormen om met tijdlijnen te werken. Volgens haar moeten degenen die meedoen:

“...should, of course, be literate, be confident in writing and feel secure about the process, so they know what to write.” (Adriansen 2012, 51).

Mijn ervaring met de mensen in het taalcafé is dat juist wel mogelijk is om met mensen die de taal niet zo machtig zijn, deze methode te gebruiken. Mijn indruk is dat de keuze om als groep aan tijdlijnen te werken hieraan heeft bijgedragen. Hierdoor was het mogelijk elkaar te helpen, en de taaldocenten deden dat ook. Verder helpt het natuurlijk dat in het taalcafé het oefenen met taal altijd plaatsvindt en dat deze opdracht daarbij past. Tenslotte kan een tijdlijn ook met tekeningen worden gemaakt, zoals een andere deelnemer deed. Het is dus niet persé nodig om de taal goed te beheersen, voorwaarde is wel dat er veiligheid in de groep is en dat mensen het niet alleen hoeven te doen.

2. Waarde van participatief onderzoek

Om te beginnen en omdat het niet onbelangrijk is:

“Het is leuk om te doen.”

Participatief narratief onderzoek heeft meerwaarde. Het levert voor alle betrokkenen nieuwe inzichten op, die je in je eentje over het hoofd zou zien. En het geeft ruimte aan complexiteit. In dit onderzoek wordt dat vooral duidelijk in de bespreking van wat tot het veranderproces heeft geleid en bij wat er wordt ontdekt tijdens de gezamenlijke analyse.

Nieuwe inzichten

Bij de eerste deelvraag interpreteerde ik bij mijn eigen analyse het proces om te komen tot een eigen geloofsbelijdenis en het opstellen ervan als het kantelpunt van deze geloofsgemeenschap. In de bespreking van de verhalen wordt duidelijk dat het complexer is en dat de komst van de Syriërs en de ervaring dat het niet meer zo loopt als vroeger hier ook een belangrijke rol in spelen. Het maakte duidelijk dat er meer factoren en gebeurtenissen een rol spelen en dat gebeurtenissen elkaar niet per se lineair en logisch opvolgen. In mijn eentje zag ik dat over het hoofd, ik had anderen nodig die me hierop wezen én waarschijnlijk konden deze mensen dit beter zien, omdat zij betrokken waren bij al deze gebeurtenissen.

Degenen die meedoen aan het onderzoek, hebben hier zelf ook wat aan. Het levert hen ook nieuwe inzichten op:

“Het helpt ons om te zien wat we aan het doen zijn.”

Een van de belangrijke inzichten die we tijdens de analyse opdoen, is dat de reactie op mensen die een beroep op gemeenteleden doen, een antwoord is op de roeping van God zelf. In de verhalen op zich kwam deze theologische notie niet naar voren. Roor komt in zijn onderzoek tot de conclusie dat er incidenteel theologische reflectie plaatsvindt (Roor 2018, 298), die conclusie herkende ik aanvankelijk bij het doornemen van de verhalen. Maar tijdens de participatieve analyse verandert dat echter helemaal: dan neemt het theologische gesprek de overhand. Door conversatie en uitwisseling een plaats te geven in de methodologie, levert dit nieuwe inzichten op. Wellicht had een meer participatieve aanpak in het onderzoek van Roor ook een ander beeld gegeven van de mate van theologische reflectie bij diaconaal betrokken mensen of het had een bijdrage kunnen leveren aan deze reflectie.

Het versterken van stemmen

Eén van die nieuwe inzichten komt tijdens de analysebijeenkomst naar voren. Het valt op dat het in de verhalen die zijn verzameld aan de hand van de tijdlijnen, het nauwelijks expliciet gaat over God. Ook in de verhalen die ik van mensen hoor die niet meedoen aan het tekenen van een tijdlijn, maar die ik spreek tijdens observaties, wordt God niet ter sprake gebracht. Wat wel vaak gebeurt is dat er verbindingen worden gelegd tussen geloof en dagelijks leven en de wereld om mensen heen.

Opvallend is dat wanneer we deze verhalen bespreken, God juist wel ter sprake komt. Met name wanneer het gaat over verhalen waarin een beroep wordt gedaan op mensen en dat je daarin de stem van God zelf hoort. Het is de vraag waardoor dat komt. De benadering van de 'four voices' van Watkins kan hiervoor een verklaring geven. Het lijkt erop dat de verschillende theologische stemmen die Watkins beschrijft een rol spelen. Tijdens de analyse werden namelijk - niet vooropgezet - twee van de vier stemmen die eerder niet zo duidelijk aanwezig waren ingebracht.

Het draagt een risico in zich om stemmen te scheiden. Dunlop waarschuwt hiervoor:

"...by separating the voices to such an extent, the original intentions of the ARCS team have been undermined and potential insights arising from the voices' interdependent nature may have been missed." (Dunlop 2021, 298).

En ook Watkins zelf geeft aan dat de stemmen nooit los van elkaar klinken:

"...theology in four voices is rather an expression of a theological conviction concerning the reality of an integrated 'whole-theology'. When you read the four voices with an assumption of disintegration, you get a different understanding of it." (Watkins 2020, 43)

Toch kan het onderscheiden (dus niet scheiden) van en het reflecteren op de stemmen, helpen om wat er in dit onderzoek gebeurde te begrijpen.

De verhalen die tijdens de analyse op tafel liggen en worden voorgelezen, laten voornamelijk de *operant* en de *espoused voice* klinken. Het gaat over wat mensen doen en zeggen wat ze geloven. Natuurlijk klinken hierdoor ook de echo's door van de andere stemmen, omdat wat mensen doen en zeggen mede gevormd zijn door de *normative* en de *formal voice*.

Daarnaast is het belangrijk om niet over het hoofd te zien dat tijdens de analyse ook de *formal* en de *normative voice* worden ingebracht. Renee refereert aan het bijbelverhaal waarin Samuel wordt geroepen, maar Eli pas na een poosje door heeft dat het God is die roept. Je zou daar voornamelijk de *normative voice* in kunnen horen. En ik vraag bij de analyse naar wat er is geleerd in relatie tot God, je zou daar voornamelijk de *formal voice* in kunnen horen. Maar ook in dit geval geldt dat deze stemmen op hun beurt niet los te zien zijn van andere twee stemmen, want de keuze om te refereren aan juist dit verhaal en om deze vraag te stellen, heeft alles te maken met de *operant* en *espoused* stem. Als voorbeeld: dat ik de vraag stel naar wat je kunt leren in relatie tot God, komt voort uit mijn overtuiging dat God merkbaar is in je eigen leven, dat zou je de *espoused voice* kunnen noemen. En Renee zal ongetwijfeld haar eigen overwegingen hebben gehad, bij het noemen van het verhaal van Samuel en Eli.

In de verhalen klinken de *espoused* en de *operant voice* het luidst. Maar door de referentie aan het bijbelverhaal en de vraag naar wat er over God geleerd was, worden de stemmen die het zwakst klonken versterkt. Wanneer alle vier de stemmen te horen zijn, wordt er iets ontdekt. Het gaat in de verhalen om "Godsroeping" en "Godservaring". Watkins noemt deze ontdekkingen *epiphanic moments* (Watkins 2020, 8). Door het gesprek worden nieuwe woorden gebruikt en wordt er een nieuwe duiding aan een gebeurtenis (die mensen soms zelf meemaakten) gegeven. Dit was

waarschijnlijk niet gebeurd wanneer de *formal* en de *normative voice* niet sterker geklonken hadden. Dit is een voorbeeld van wat Watkins een *disclosure* noemt:

“... the four voices commit us to sitting with the cacophony and occasional harmony of the voices, attentively waiting for the insight (disclosure) to become clear.” (Watkins 2020, 45).

Het laat zien dat alle vier de stemmen nodig zijn, dat het goed is om te reflecteren op welke stemmen hoorbaar zijn, zonder deze te scheiden. Voor onderzoek kan het betekenen dat je bewust stemmen die niet zo goed hoorbaar zijn versterkt, omdat alle stemmen nodig zijn voor *disclosures*.

Wat deze *disclosure* betekent voor deze diaconale geloofsgemeenschap en de theologie, bespreek ik in het volgende hoofdstuk.

De dunne lijn tussen participatief onderzoek en actieonderzoek

Het doen van participatief onderzoek zorgt er ook voor dat dingen veranderen of dat er iets nieuws gebeurt. En daarmee wordt de grens tussen participatief onderzoek en actieonderzoek diffuus.

Zoals net beschreven, kwam God tijdens de analysebijeenkomst ter sprake. Dat gebeurt normaal niet zo snel. In de verhalen werd God niet expliciet genoemd, in de activiteiten die ik bijwoonde ook niet - behalve in de kerkdienst. Dit is voor de aanwezigen een ervaring die ze positief waarderen.

Aan het einde van de analysebijeenkomst wordt gezegd:

“Je laat ons over God praten met elkaar.” (Ben)

Het doen van participatief onderzoek, zet zo'n gesprek in gang. Ik kan me goed indenken dat deze ervaring helpt om dat vaker te doen.

Een ander voorbeeld van dat deze vorm van onderzoek iets in beweging kan zetten, is de opmerking die Ben maakt. Wat hem betreft zou het zinvol zijn de verhalen meer in de gemeente te gaan delen, omdat het belangrijk is dat andere gemeenteleden er ook meer van weten. Dat gaan we ná dit onderzoek doen. Het laat zien dat de scheidslijn tussen participatief onderzoek en actieonderzoek dun is én afhankelijk is van welke opvatting je hebt over actieonderzoek.

In de beschrijving die Henk de Roest geeft over Participatief Actieonderzoek (De Roest 2020, 206 - 213) wordt duidelijk dat het in PAR gaat om onderzoek dat vooraf de intentie heeft om te werken aan verbetering. Een duidelijk voorbeeld hiervan is hoe Swinton en Mowat een van de doelen van PAR definiëren:

“...to empower practitioners to improve their practice by recognizing how they can make a contribution to their own learning and development.” (Swinton en Mowat 2016, 236)

In deze opvatting is er in dit onderzoek geen sprake van actieonderzoek, omdat de intentie om iets te verbeteren niet bij aanvang van dit onderzoek aanwezig was.

Wanneer we echter kijken naar de wijze waarop Watkins TAR beschrijft, dan valt op dat daar de taal van 'verbetering' ontbreekt. Ook is het de vraag of bij TAR de intentie moet zijn dat er iets verandert. Centraal staat de conversatie tussen de verschillende stemmen:

"Whether emphasising the theological or the action research components of theological action research, what remains central is the practice of conversation." (Watkins 2020, 29).

Het doel van deze conversatie is niet meteen verbetering, maar disclosure:

"The theological moment – the 'disclosure' of theological insight – is born out of this careful work of conversation." (Watkins 2020, 29).

Tegelijk heeft ze wel oog voor verandering, maar lijkt dat meer gevolg te zijn van de conversatie en wat er door alle betrokkenen geleerd wordt, dan een vooropgezet plan:

"Such learning is formative of new understanding and action for all participants, local practitioners and the theological practitioners of the ARCS team." (Watkins 2020, 29).

Je zou dit onderzoek dus, ondanks dat het vooraf niet zo bedoeld was, wel kunnen zien als een actieonderzoek. Niet in de zin van een actieonderzoek dat de intentie had om te werken aan verbetering, maar wel als een Theologisch Actieonderzoek, waarin de conversatie tussen de verschillende stemmen een plaats heeft gekregen en waarin dat leidt tot nieuw begrip en nieuwe actie.

Voor verder onderzoek

Bij dit onderzoek had het participatieve karakter nog sterker gekund, nu zijn bij de analyse alleen mensen betrokken die zeer nauw betrokken zijn bij deze diaconale geloofsgemeenschap en daar positief tegenover staan. Wanneer er in de analyse mensen die minder ingevoerd waren in het reilen en zeilen van deze kerk betrokken waren geweest, dan had dat kunnen leiden tot andere inzichten. En het had de 'analytical power' (Adriansen 2012, 49) nog verder gedeeld. Dan hadden bijvoorbeeld de mensen uit de inloop of het taalcafé meer te zeggen gehad over hun eigen verhaal. Ook hadden de stemmen van mensen die misschien wel zijn afgehaakt van de geloofsgemeenschap of de mensen die moeite hebben met of kritiek hebben op de koers van de kerk gehoord kunnen worden. Vanwege de omvang van dit onderzoek kon dit nu niet, maar beiden groepen zouden interessante extra inzichten kunnen inbrengen.

6. Discussie

In hoofdstuk 5 werden de verhalen verteld waarin duidelijk werd wat deze geloofsgemeenschap heeft ervaren in hun verandering naar een diaconale geloofsgemeenschap. Aan de hand van deze verhalen zijn de deelvragen beantwoord. In dit laatste hoofdstuk komt de hoofdvraag van dit onderzoek aan de orde: *Welke verander- en leerprocessen vinden plaats wanneer een bestaande geloofsgemeenschap transformatie ondergaat naar een diaconale geloofsgemeenschap?*

In de beantwoording van de deelvragen wordt al duidelijk dat er veel dingen veranderen en dat er grote en kleine dingen worden geleerd. Ik ga deze conclusies hier niet allemaal opsommen, maar wil twee belangrijke conclusies trekken, waar een deel van wat bij de deelvragen aan de orde is terug zal komen, maar ik plaats die deelconclusies in een groter kader. Het eerste wat ik bespreek gaat over wat er is geleerd met betrekking tot *discernment*. Het tweede wat ik wil bespreken is hoe de verandering plaatsvindt en wat het gevolg daarvan is. Bij beiden ga ik ook in op wat dat betekent voor kerken in verandering.

1. *Discernment*

Een belangrijke leerervaring vond plaats tijdens het onderzoek zelf. Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, werd tijdens de analyse de stem van anderen geduid als stem van God. Dat dat zo werd besproken en benoemd, was nieuw. In de verhalen zelf kwam dat niet aan de orde. In relatie tot literatuur over *discernment* vallen drie dingen op.

Het kan niet alleen

Het hoeft geen verbazing te wekken dat *discernment* in gesprek plaatsvindt. In vrijwel alle literatuur over *discernment* speelt conversatie tussen verschillende stemmen of verschillende domeinen, maar ook tussen mensen een belangrijke rol. Hahn beschrijft hoe conversatie kan helpen om bewust te worden van Gods aanwezigheid:

“Congregational discerning offers the possibility of fuller awareness of God’s presence breaking into the world through a conversation with another.” (Hahn 2012, 163).

En natuurlijk komt het belang van conversatie ook naar voren in de benadering van Watkins die vier stemmen onderscheidt. Volgens haar zijn de conversaties tussen alle verschillende stemmen, vanuit verschillende perspectieven en praktijken essentieel, omdat dat de manier is om iets van God te ontdekken:

“The understanding of theology in four voices makes conversations across disciplines, traditions and perspectives, as well as across practices (including scholarly practice), essential. This is essential not only – or primarily – as a pragmatic consideration of method but as a quality intrinsic to the way in which theology as such is here envisioned in the interplay of the four voices. It is in this conversation of theologically authoritative ‘voices’ that truth – something of the word and action of God – might be discerned.” (Watkins 2020, 40).

Moynagh benadrukt ook het belang van conversatie en beschrijft hoe luisteren in vier relaties (met God, elkaar, de wereld en de kerk) belangrijk is in het proces van *discernment*. Het proces van het van deze conversatie, heeft volgens hem een uitkomst:

“The result will be an emerging vision for what God is calling the community to undertake and some plans for taking the vision forward.” (Moynagh 2012, 265).

Deze uitkomst is volgens hem niet in beton gegoten: luisteren is een proces en het is belangrijk om dit aandachtig te blijven doen. Conversatie en uitwisseling spelen dus voortdurend een belangrijke rol. Dat betekent dat *discernment* niet individueel kan gebeuren: je hebt anderen nodig om tot inzicht te komen. Het is opvallend dat in dit onderzoek het meeste wordt ervaren en geleerd wanneer mensen met elkaar in gesprek worden gebracht over eerdere ervaringen, dat brengt me bij het volgende punt.

Achteraf valt het kwartje

Wat opvalt in het onderzoek is dat heel duidelijk wordt gezegd dat pas achteraf het kwartje valt: pas later realiseren mensen zich dat God het was in de stem van een ander. En nog weer later, wanneer er gesprek plaatsvindt, wordt wat er eerder al gelovig werd geleefd ook gelovig verwoord. In de literatuur is weinig te vinden over deze *discernment* die achteraf plaatsvindt en over wat dat betekent. Watkins beschrijft in *Disclosing Church* verschillende casussen, waarbij vaak vrijwel altijd achteraf iets wordt ontdekt. Ze thematiseert dit echter nergens. Maar voor hoe we aankijken tegen *discernment* maakt dat nogal uit.

Is *discernment* het proces waarin we proberen God op het spoor te komen? En om aan de hand daarvan te bepalen wat ons te doen staat? Zoals Moynagh voor een deel lijkt te suggereren en wat ook de kant is die Roxburgh en Boren op neigen te gaan, wanneer ze erover spreken dat het gaat om het onderscheiden van wat de Geest van plan is te gaan doen:

“When we do this, we will be able to hear what is happening and discern what the Spirit is up to; we will read people through God’s lenses and see what he wants to turn these people into.” (Roxburgh en Boren 2009, 86).

Of heeft *discernment* er meer mee te maken dat we ontdekken dat God óns allang op het spoor is? En dat ons eigen handelen tot onze verrassing een manier blijkt te zijn waarop God werkt. Het is in elk geval van belang om voorzichtig te zijn met het idee dat *discernment* eerst plaatsvindt en dat we vervolgens in overeenstemming daarmee handelen. Het niet-weten en ondanks dat tóch handelen, is een belangrijk element van *discernment*⁷.

Deze *discernment* achteraf wordt door Renee verbonden met het verhaal van Samuël. In dat verhaal blijkt dat zelfs een geoefend God-verstaander als Eli kan het missen wanneer God roept. Alle reden

⁷ Een vergelijkbare conclusie trokken Marten van der Meulen en ik in een ander onderzoek, we beschreven dit in een (niet gepubliceerd) paper voor de conferentie van ‘Ecclesiology and Ethnography’, Durham 2022. Verder reflecteerden we hierop in een online presentatie in het TAR Network in november 2022. Het idee dat *discernment* achteraf plaatsvindt en dat het de ontdekking kan zijn dat God mensen vindt, waren voor de deelnemers nieuwe inzichten.

dus om bescheiden te blijven. Pas na drie keer valt Eli hem het kwartje dat het God is die spreekt en laat hij dat aan Samuël weten (1 Sam. 3: 1-10). Wanneer God voor de vierde keer Samuel aanspreekt, luistert hij. Je kunt dus zeggen dat de ervaring van geroepen worden formatief is: eerdere ervaringen van je aangesproken weten door God, helpen om je om bij latere gebeurtenissen ook Gods stem te herkennen. Daarmee zijn ervaringen uit het verleden belangrijk voor de toekomst. Dat brengt me bij het belang van het alledaagse leven.

Startpunt is het geleefde leven

Het startpunt voor *discernment* wordt gevormd door concrete gebeurtenissen in het alledaagse leven. Juist wanneer we stellen dat *discernment* achteraf plaatsvindt, zijn verhalen over wat we zelf meegemaakt hebben een goed startpunt. Dat bleek ook in dit onderzoek: het bespreken van eigen verhalen, bleek een goede manier te zijn om te ontdekken waar Gods roeping te horen was. Dat sluit aan bij het idee van Mclsaac Bruce dat verhalen plaatsen van openbaring zijn (Mclsaac Bruce 2008, 327).

De aandacht voor verhalen en eigen ervaringen komt in de literatuur over *discernment* niet vaak aan de orde. Wanneer het over *discernment* gaat, komen er vaak abstracte begrippen en grootheden om de hoek kijken. Zo gebruikt Moynagh een model dat "360 degrees listening" heet, waarin geluisterd wordt naar de verschillende relaties van kerk-zijn: God, de wereld, de context en de bredere kerk (Moynagh 2012, 253). En zoals eerder beschreven, gaat het er bij Watkins om het horen van vier stemmen: de *espoused*, *operant*, *normative* en *formal voice*. Zoals hierboven bij de methodologische reflectie duidelijk werd, zijn deze benaderingen zeker geen onzin en zijn ze behulpzaam om te zien en te duiden wat er in de praktijk gebeurt. Het risico is wel dat ze de geleefde praktijk van mensen over het hoofd zien, door abstracte begrippen centraal te stellen. Door te starten bij de verhalen van mensen zelf, wordt dit voorkomen. Benaderingen als die van Watkins of Moynagh kunnen vervolgens behulpzaam zijn om een verhaal van verschillende kanten te beluisteren en nieuwe inzichten op te doen.

Dat *discernment* achteraf plaatsvindt, en dat het delen van eigen verhalen en gesprek daarover met elkaar nodig zijn om tot nieuwe inzichten te komen, is een belangrijke bevinding voor kerken die in een proces van verandering zitten. De verhalen die mensen al met zich meedragen, kunnen zo de basis vormen voor verandering.

2. Transitie

Dat de onderzochte kerk een transitie doormaakt, is duidelijk en wordt ook zo door mensen van deze kerk verwoord. Ze rekenen ook af met het idee dat deze transitie planmatig van A naar B is gegaan. Voor deze gemeente geen plannen of vliegermodel (cf. Stoppels 2009). Ik wil deze verandering daarom analyseren aan de hand van het theoretisch kader voor transformatieve verandering van de Haan en Rotmans. Zij ontwikkelden dit kader, omdat ze in bestaande theorieën en modellen over transitie de rol van mensen misten:

"... we observe a specific lacuna in transitions research with regards to the representation and conceptualisation of actors." (De Haan en Rotmans 2017, 276).

Ook in dit onderzoek kwam naar voren dat de rol van mensen cruciaal is, daarom is voor de analyse een theorie die hier nadrukkelijk aandacht voor heeft van belang. Daarnaast maak ik gebruik van het idee van Nigel Rooms dat de kerk poreus zou moeten zijn, om levensvatbaar te zijn.

Het systeem is stuk

De kerk die onderzocht is, was voorheen een geloofsgemeenschap met veel kinderen en jongeren. Er zijn veel mensen van alle leeftijden betrokken en de kerkdiensten zitten vol. Maar dat verandert langzaam: de gemeente vergrijsst en de kerkdienst wordt minder druk bezocht. Het loopt niet meer zoals vroeger. Hierin staat deze kerk in Nederland niet alleen, het is een beeld dat breed herkend wordt en de cijfers over kerkelijke betrokkenheid zijn hiervan een onderstreping (cf. De Roest, Van der Meulen en Bakker-van den Berge, forthcoming). In de termen van de Haan en Rotmans kun je een kerk zien als een systeem, systemen zijn “...*institutionally coherent sets of solutions* - where solutions provide the specific approaches to the meeting of needs.” (De Haan en Rotmans 2018, 277). Het kan dus zo zijn dat een systeem niet meer werkt, wanneer het niet meer de oplossingen aanreikt voor de behoeften van mensen. Voor het in gang zetten van verandering, is het van belang dat mensen die betrokken zijn dit ook ervaren als crisis waarop ze kunnen reageren.

De zegen van de vergrijzing

In die zin kun je zeggen dat de ervaring van “dat het niet meer gaat zoals vroeger” iets goeds met zich mee kan brengen. Wanneer er in een kerk veel kinderen zijn, gaat veel aandacht automatisch naar het draaiend houden van het jeugdwerk. Dat is niet alleen bij de onderzochte kerk zo, maar wordt bijvoorbeeld ook herkend door Dirk de Bree, predikant van de Nieuwe Kerk in Utrecht:

“Nu de kerk meer en meer een gemeenteleden trekt uit alle wijken van de stad is de betrokkenheid op de directe omgeving van het kerkgebouw kleiner geworden. Het missionaire DNA is minder zichtbaar. Dat heeft ook te maken met de energie die nodig is om ‘de boel’ draaiende te houden. Een risico is altijd weer dat we als groeiende gemeente druk zijn met onszelf en dat de missie uit beeld raakt.” (De Bree 2019)

Ook Clare Watkins beschrijft dat het voor de mensen in haar onderzoek moeilijk blijkt de trekkracht van binnenkerkelijke aangelegenheden te weerstaan, ze noemt dit de *ad intra pull* (Watkins 2020, 122).

Volgens Rooms draagt de interne gerichtheid van kerken zelfs bij aan haar eigen krimp:

“...mainstream UK Churches exhibit what we might call a closed operant ecclesiology which contributes to their ongoing attrition in membership. The question that needs addressing is how such an ‘operant’ ecclesiology may be re-imagined and fresh ‘formal’ ecclesiology be created to, for, with, under and against them in dialogue with other disciplines.” (Rooms 2019, 183).

De situatie van kerken in de UK is op veel punten vergelijkbaar met die in Nederland: ook daar is er sprake van krimp en vergrijzing en ontstaan er tegelijkertijd nieuwe initiatieven als Fresh Expressions.

Voor kerken kán de vergrijzing en het ontbreken van kinderen en jongeren dus een *blessing in disguise* zijn. Het kan eraan bijdragen dat de vraag weer wordt gesteld waarom de kerk er is, het kan ervoor zorgen dat er ruimte komt om een nieuwe ecclesiologie te leven. Bij de onderzochte kerk is de ervaring van krimp een ervaring die - samen met de komst van Syriërs en het opstellen van de geloofsbelijdenis - bijdroeg aan een transitie. Opvallend is het dat deze kerk crisis 1 (die van krimp, vergrijzing en verlies van relevantie) niet adresseerde zonder óók crisis 2 (het waarom van de kerk) te adresseren. Verder is het de vraag of deze kerk ook was veranderd als crisis 1 achterwege was gebleven. De kans was groot geweest dat er dan geen verandering in een diaconale geloofsgemeenschap had plaatsgevonden, omdat ze druk bezig waren gebleven met het draaiend houden van wat er was. Voor deze kerk kun je stellen dat de hypothese dat de ervaring van de crisis door krimp en het verlies van relevantie *noodzakelijk* is om een gemeente wakker te schudden, klopt. Maar ook dat deze kerk niet in valkuil is gestapt van bezorgdheid over haar eigen voortbestaan, waar Root (2021) voor waarschuwt. En waar ook Rooms over spreekt, volgens hem is de belangrijkste verandering die kerken moeten ondergaan, die van een gesloten - een kerk die vooral met zichzelf bezig is - naar een open systeem:

“...the core change required of churches in the contemporary era is to move from what are essentially closed systems to open systems that have a genuinely porous boundary between themselves and their context.” (Rooms 2019, 188)

In deze verandering spelen de mensen die leiding geven aan de geloofsgemeenschap en hun gedeelde waarden een grote rol.

Aan de grens van het systeem

Om een poreuze kerk te worden, is het volgens Rooms van belang dat mensen die leiding geven zich aan de rand van het systeem bevinden en niet boven de mensen die ze aansturen, zoals vaak te zien is in een organogram van een organisatie. De rand van het systeem is de enige plek waar verbinding met wat zich binnen en buiten het systeem bevindt, kan plaatsvinden. Dat is nodig om leiding te kunnen geven. Rooms citeert hiervoor Vega Roberts, met daarbij de noot dat management in de kerk beter vervangen kan worden door leiderschap:

“...Whereas most organizational charts place managers above those they manage, the open systems model locates them at the boundary of the systems they manage. It is only from this position that they can carry out their function of relating what is inside to what is outside the system. The manager who loses this boundary position, either by being drawn too far into the system, or being too cut off, can no longer manage effectively.” (Roberts, geciteerd in Rooms 2019, 191-192).

In de geloofsgemeenschap van het onderzoek is duidelijk dat zowel de predikant als de (dragende) vrijwilligers zich aan de rand van de kerk begeven. Ze zoeken verbinding met de context en zorgen er samen voor dat deze kerk poreus wordt. En ze zoeken ook manieren om anderen uit de geloofsgemeenschap daar bij te betrekken, door ze te vragen om mee te doen.

Verschillende rollen

De Haan en Rotmans noemen de mensen die betrokken zijn bij transitie *actors* en onderscheiden verschillende rollen. Deze *actors* vervullen verschillende rollen, soms meerdere tegelijkertijd. Dit is ook terug te zien bij de mensen die betrokken zijn bij de verandering in deze geloofsgemeenschap. Zo kun je zeggen dat de predikant afwisselend de rol van *frontrunner*, *connector* en *toppler* vervult. Haar rol als *frontrunner* wordt vooral duidelijk wanneer ze in een overleg rondom vluchtelingen terechtkomt en er een nieuw initiatief ontstaat. Daarnaast wordt de rol van *connector* zichtbaar, omdat ze mensen aan elkaar verbindt, bijvoorbeeld door vertegenwoordigers van organisaties uit te nodigen om mee te denken met de kerk. En door nieuwe oplossingen te verbinden aan de kerk (het bestaande systeem). Haar rol als *toppler* wordt zichtbaar wanneer de kerkdienst wordt benut om aandacht te geven aan de diaconale roeping van de kerk.

De mensen die als vrijwilligers betrokken zijn bij de diaconale geloofsgemeenschap vervullen soms de rol van *frontrunner*, wanneer ze nieuwe initiatieven ontplooiën. Maar met name de rol van *connector*, doordat ze mensen aan elkaar verbinden op basis van gedeelde waarden. De kerkenraad vervult de rol van *supporter* door steun te geven aan nieuwe initiatieven en het college van kerkrentmeesters draagt daarnaast bij als *toppler* door binnen de tijd van hun predikant ruimte te maken voor haar diaconale inzet.

Mensen handelen echter niet zomaar. Het belangrijkste punt dat De Haan en Rotmans maken, is dat mensen worden gedreven door (gedeelde) waarden: “We consider transformative change the consequence of deliberate, or even strategic actions of specific types of *value*-driven actors.”

Gedeelde waarden

In de theorie van De Haan en Rotmans vinden mensen elkaar op basis van gedeelde waarden, deze gedeelde waarden vormen een *stream*. Andere mensen kunnen zich aan een *stream* verbinden, op basis van waarden die ze herkennen. Opvallend is dat De Haan en Rotmans waarden nauw verbinden aan wat de diepste overtuigingen van mensen zijn, aan wat mensen geloven:

“The conception of values we have is in line with that of Schwartz (2012) characterisation, particularly the notion that values are beliefs – i.e. one thinks it is true that pursuing the value is good [...] and that values refer to desirable goals that motivate action.” (De Haan en Rotmans 2018, 277).

Je kunt dit ook terugzien bij de kerk van dit onderzoek. Eén van de gedeelde waarden is dat geloof en wereld alles met elkaar te maken hebben. En je kunt de geloofsbelijdenis die ze op hebben gesteld zien als een *stream*, de plaats waar de gedeelde waarden van gemeenteleden zijn verwoord en die leidend is voor deze geloofsgemeenschap.

In lijn met het idee van gedeelde waarden, stelt Rooms dat een poreuze kerk een visie heeft die ook gedragen kan worden door mensen buiten haar eigen grenzen:

“A porous church will be looking to create a vision which can be owned by those inside and outside of its boundary.” (Rooms 2019, 191)

Bij de geloofsgemeenschap in het onderzoek is te zien dat dit gebeurt in activiteiten die samen worden gedaan en in netwerken waarin samen wordt gewerkt. Daar vinden mensen en organisaties elkaar in een gedeelde visie. Tegelijkertijd behoudt de kerk haar eigen identiteit en zijn de kerkdienst en andere bijeenkomsten voor mensen van deze geloofsgemeenschap nodig om als christen aanwezig te zijn in de context. Rooms zegt daarover dat poreus zijn, niet betekent dat de grens uitgewist wordt:

“...no-one should read the requirement for porosity as a dissolving of the boundary.” (Rooms 2019, 190).

Allianties

In het samenspel tussen mensen, gebaseerd op de gedeelde waarden, ontstaan volgens De Haan en Rotmans initiatieven, netwerken en bewegingen. De eerste twee worden ook zichtbaar bij de transitie van deze geloofsgemeenschap⁸. Er ontstaan nieuwe initiatieven, die een oplossing bieden voor wat de bestaande systemen niet kunnen doen. Zoals een taalcafé of het gebruiken van de kerk als punt voor kledinguitgifte voor asielzoekers. Daarnaast ontstaan er nieuwe netwerken, zowel plaatselijk komen er organisaties samen, die dat eerst niet deden, als landelijk: de predikant maakt deel uit van een lerend netwerk rondom diaconale presentie. Deze netwerken dragen bij aan de transformatie die plaatsvindt bij de geloofsgemeenschap zelf en in de benadering van diaconaat.

Een belangrijke les die deze geloofsgemeenschap verwoordt, is dat ze hebben geleerd dat ze anderen nodig hebben om hun christelijke identiteit te realiseren. Dit is een belangrijke verschuiving in het denken over kerk en missie: de kerk is afhankelijk en moet de regie los durven laten. Dit wordt beschreven door Rooms:

“...the future of an open system is dependent largely upon resources to be found in its context or environment. In contrast many local churches behave as if their future is determined by the internal resource they have to offer – whether human, physical in terms of buildings or monetary resources. There is good evidence in open systems theory that these things alone will not determine whether they will survive. Most of the talk in church is about the church itself, rather than God or what God is doing in the world. The *missio Dei* remains hidden to many. Most western Christians are ‘practical atheists’, unable to speak of the activity of God.” (Rooms 2019, 189)

Het idee dat je anderen nodig hebt, staat op gespannen voet met ideeën over gemeenteverandering die voornamelijk uitgaan van bepaalde elementen of factoren die een kerk moet hebben om te kunnen veranderen. De factoren voor verandering die Stoppels benoemt in *Voor de verandering* en die De Roest benoemt in *Praktische theologie in meervoud* zijn allemaal factoren die kenmerken van de geloofsgemeenschap zelf schetsen. Natuurlijk zijn deze factoren geen onzin, en er zijn factoren die overlap vertonen met de elementen die bijdragen aan verandering die ik zelf omschrijf bij deelvraag 2. Echter, het risico van het werken aan de hand van factoren, is dat dit de blik naar binnen richt,

⁸ De derde vorm van alliantie, een beweging die een grotere massa mensen aan zich verbindt, is in dit onderzoek niet zichtbaar geworden.

naar de kerk zelf. Je zou kunnen denken dat verandering alleen plaats kan vinden als aan alle factoren is voldaan. En daardoor kan het zicht worden ontnomen op wat er in de omgeving al is gegeven.

Er zijn ook andere ideeën over gemeenteverandering, die wel rekening houden met wat anderen de kerkelijke gemeenschap te bieden hebben. De Roest pleit er in *Huis voor de ziel* voor om grenzen te overschrijden en samen te werken met anderen, omdat daar creativiteit ontstaat:

“Innovatie, vernieuwing en experiment vinden plaats waar openheid is voor de wijdere netwerken waarin men zich bevindt. Het grensgebied is een bron van originaliteit.” (De Roest 2011, 303).

En Roxburgh en Boren lenen van Sedmak het beeld van een creatieve dorpskok die eten klaarmaakt met wat er lokaal groeit (Roxburgh en Boren 2009, 96). Je kunt je daarbij zelfs nog afvragen wie de rol van de dorpskok speelt en of dat automatisch een geloofsgemeenschap zou moeten zijn⁹.

De regie loslaten

Het loslaten van de regie heeft alles te maken met het vertrouwen dat de missie van God zelf is. Rooms signaleert dat

“God is at work in the world, but it is very hard for local churches to believe this.” (Rooms 2019, 190).

Tijdens het onderzoek worden hier door mensen van deze geloofsgemeenschap woorden aan gegeven, wanneer ze delen dat ze de ervaring hebben dat God zelf hen roept door anderen heen. Ook is er ruimte voor onzekerheid en “...de hoop dat er iets meer kan groeien, dat we een nieuwe vorm aannemen” (Evelien).

Ook de Haan en Rotmans verwoorden dat de uitkomst van de transitie onduidelijk is. Volgens hen valt er over hoe een verandering verloopt vooraf weinig te zeggen. Het kan dat een bestaand systeem uitdooft en wordt vervangen voor een nieuw systeem. Het kan ook zijn dat een bestaand en een nieuw systeem samengaan of op één of andere manier naast elkaar blijven bestaan. Ook over het tempo van de verandering valt niet te speculeren. Dat vraagt van een geloofsgemeenschap een open houding en de vaardigheid om mee te bewegen bij wat er op hun pad komt.

Dat sluit ook aan bij wat Zygmunt Bauman beschrijft. Hij stelt dat complexe systemen altijd onvoorspelbaar zullen blijven. De wereld waarin we leven is zo'n complex systeem en de toekomst is onbepaald en daardoor onvoorspelbaar:

“... the behaviour of complex systems with a number of mutually independent variables is and will forever remain unpredictable. Not just unpredictable to us, because of ignorance, negligence or dim-headedness, but by their very nature. Because the world we inhabit is as complex a system as can be imagined, its future is a great unknown, and it is bound to

⁹ Voor deze gedachte ben ik schatplichtig aan Jojanneke Dekker, die tijdens één van onze gesprekken over diaconale presentie de vraag opwierp wie de dorpskok is.

remain unknown whatever we do. The future is unpredictable because it is, purely and simply, undetermined.” (Bauman 2010, 107)

Met deze onvoorspelbaarheid zullen kerken het uit moeten houden.

7. Conclusie

Ik startte het onderzoek voor deze thesis vanuit nieuwsgierigheid naar veranderingen die ik plaats zie vinden bij geloofsgemeenschappen die zich op het diaconale pad begeven. De centrale vraag is: “Welke verander- en leerprocessen vinden plaats wanneer een bestaande geloofsgemeenschap transformatie ondergaat naar een diaconale geloofsgemeenschap?”. In dit laatste hoofdstuk wil ik de conclusies uit mijn onderzoek samenvatten.

Verander- en leerprocessen

De kerk in dit onderzoek maakt zich niet zoveel zorgen over haar eigen voortbestaan, ook al hadden ze te maken met krimp en het vertrek van jonge mensen. Toch vormen deze krimp, de komst van en het contact met Syrische vluchtelingen en een bezinning op het waarom van kerk-zijn samen een kantelpunt in het worden van een diaconale geloofsgemeenschap.

Er zijn verschillende elementen die eraan bijdragen dat deze kerk een diaconale geloofsgemeenschap kan worden. De mensen die betrokken zijn, spelen hierin een belangrijke rol. Samen belichamen ze een cultuur waarin ruimte is voor experiment en waar mensen zich welkom voelen. De dragende vrijwilligers benutten dat wat al aanwezig is: datgene wat mensen leuk vinden om te doen en waar ze goed in zijn en bij relaties die al bestaan. Daarnaast hebben voor de betrokkenen geloven en het dagelijkse leven alles met elkaar te maken, hun diaconale inzet is een uitdrukking van wat ze geloven.

De verhalen die worden gedeeld over veranderingen die hebben plaatsgevonden, zijn wisselend. Hoe hoger de betrokkenheid bij diaconale presentie, hoe meer de veranderingen worden gezien. Het meest opvallend is de groei van het aantal samenwerkingen met andere organisaties en het betrokken raken van mensen die eerder niet bij de geloofsgemeenschap betrokken waren. Verder verandert de rol van de predikant en komt in haar werk de nadruk ook meer te liggen op ‘buiten’, hierbij is de steun van de kerkenraad onmisbaar.

Gaandeweg de transitie en tijdens het onderzoek hebben de mensen die betrokken zijn bij deze geloofsgemeenschap van alles geleerd. Dat leren gebeurt steeds in relatie tot de wereld, elkaar en God tegelijkertijd. Bepalen wat afzonderlijk in relatie tot de wereld, elkaar of God wordt geleerd is niet mogelijk. Het onderzoek zelf draagt bij aan de ontdekking dat in de stem van de ander God te horen is. Verder worden er allerlei andere dingen geleerd: dat je ook met mensen van buiten de kerk je christelijke identiteit kunt realiseren. Mensen leren om uit hun comfortzone te gaan. Er ontstaan nieuwe relaties, die bijdragen aan nieuw perspectief. En in de ontmoeting met de ander, wordt een spiegel voorgehouden die confronterend kan zijn, maar je ook iets nieuws over jezelf kunt laten ontdekken. Tenslotte zorgt de ontmoeting van mensen uit verschillende culturen dat er intercultureel wordt geleerd.

Bijdrage van participatief narratief onderzoek en TAR

Tijdlijnen bleken in dit onderzoek een goed bruikbaar instrument bij het verzamelen van verhalen. De participatieve analyse van verhalen leidde voor alle betrokkenen tot nieuwe inzichten, die bij een niet participatieve vorm van onderzoek waarschijnlijk niet gevonden zouden zijn. De vier stemmen van Watkins helpen om te begrijpen hoe het komt dat er een *disclosure* plaatsvindt: er werd ontdekt

dat in de stem van de ander God te horen is op het moment dat - niet vooropgezet - twee van de minst luid klinkende stemmen worden ingebracht. Dit onderstreept het belang om hier tijdens het doen van onderzoek, bewust van te zijn en waar nodig stemmen die niet zo goed hoorbaar zijn, te versterken.

De grens tussen participatief onderzoek en actieonderzoek blijkt dun. Dit participatief narratief onderzoek was vooraf niet bedoeld als een actieonderzoek, maar bleek het uiteindelijk wel te worden. Niet in de zin van actieonderzoek waarbij het van meet af aan de bedoeling is om te werken aan verbetering, zoals bijvoorbeeld bij PAR het geval is en zoals ook Swinton en Mowat actieonderzoek beschrijven. Wel als een TAR, waarin de conversatie tussen verschillende stemmen leidt tot nieuw begrip en waaruit nieuwe actie voortkomt.

Discernment

Dit onderzoek draagt bij aan de discussie over *discernment*. In de literatuur gaat het bij *discernment* vaak over conversatie, zoals bij Watkins, Moynagh en Hahn. De bevindingen van dit onderzoek onderschrijven het belang van conversatie, pas in de uitwisseling worden nieuwe inzichten opgedaan. Een inzicht wat in de bestaande literatuur minder aan de orde is, is dat *discernment* achteraf plaatsvindt. Watkins beschrijft dit wel in haar voorbeelden, maar thematiseert dat niet. Anderen, zoals Roxburgh en Boren en Moynagh, lijken *discernment* meer te zien als het ontdekken van wat de Geest wil om vervolgens daarnaar te kunnen handelen. In dit onderzoek blijkt dat pas achteraf het kwartje valt en dat de verhalen en ervaringen die mensen met zich meedragen belangrijk zijn. Dit maakt dat *discernment* begint bij het geleefde leven en niet bij de abstracte begrippen zoals Watkins en Moynagh beschrijven.

Omgaan met onzekerheid

Daarnaast draagt dit onderzoek bij aan de discussie over kerken in verandering. Het is duidelijk dat verandering niet planmatig plaatsvindt. Daarnaast kunnen vergrijzing en krimp van de kerk juist leiden tot vernieuwing van geloofsgemeenschappen, omdat de vraag naar waarom de kerk er is, op de voorgrond komt. In het geval van de kerk in dit onderzoek, leidde dit tot het worden van een poreuze kerk (Rooms). Hierin spelen de dragende vrijwilligers en de predikant een belangrijke rol, omdat ze zich steeds op de grens begeven. In hen zijn de verschillende rollen (*frontrunner, connector, toppler en supporter*) die De Haan en Rotmans beschrijven, te herkennen. Ze worden hierbij gedreven door gedeelde waarden (een *stream*), die in samenwerkingen ook herkend wordt door mensen en organisaties die niet bij de geloofsgemeenschap horen. De geloofsgemeenschap ervaart dat ze anderen nodig hebben, om hun eigen identiteit vorm te geven. Samen met de onzekerheid die transitie met zich meebrengt - het is immers niet duidelijk hoe de kerk eruit gaat zien - vraagt dat om een open houding en het vertrouwen dat God zelf door anderen spreekt, ook al valt dat kwartje misschien pas veel later.

Ik sluit af met de woorden van Renee, die verwoordt waardoor ze de onduidelijkheid aan kan:

“...dat staat dan niet ergens in een rapport of in een boek ofzo. Maar onze lieve Heer, die ziet het wel.”

8. Nawoord

Deze thesis vormt de afronding van drie jaar studie. Na jarenlang werk in de kerk, had ik zoveel vragen waarin ik me wilde verdiepen, dat het uiteindelijk toch nog van een master theologie kwam. Ik heb met plezier gestudeerd en aan dit onderzoek en deze thesis gewerkt. Maar natuurlijk had ik deze studie en deze thesis nooit kunnen doen zonder de bijdragen van allerlei mensen. Daarom wil ik hen graag bedanken.

Anne-Claire Mulder en Ciska Stark begeleidden me bij het eerste deel van dit onderzoek. Dank voor jullie aangename colleges en goede vragen die me geholpen hebben mijn onderzoeksontwerp te maken.

Henk de Roest, bedankt voor je enthousiaste begeleiding tijdens het onderzoek en het schrijven van mijn thesis. Het mocht altijd wel wat meer en extra woorden bovenop de maximale 25.000 stuks was wat jou betreft geen probleem. Ik weet: er kan nog steeds meer bij, maar voor deze thesis houd ik het hier bij. Vanzelfsprekend deel ik bij een volgend onderzoek graag meer met je.

Natuurlijk ook grote dank aan de mensen die betrokken zijn bij de diaconale geloofsgemeenschap van dit onderzoek. Ik heb beloofd jullie anoniem te houden, dus ik gebruik maar jullie pseudoniemen: Arno, Ben, Clara, Emine, Evelien, Frans, Inge, Jaco, Joël, Mahvash, Marjan, Marleen, Peter, Philip, Piet, Renee, Ronald, Wilma, Xue en Yousra bedankt dat ik korter of langer met jullie op mocht lopen. Voor de persoonlijke verhalen die jullie deelden en het inkijkje dat jullie me gaven in de manier waarop jullie met elkaar leven en geloof delen.

Dan zijn er nog allerlei mensen veel minder direct betrokken geweest bij deze thesis, maar ze hebben onmiskenbaar invloed gehad op dit onderzoek.

Fulco en Karin, dank voor de ruimte die jullie me namens de Protestantse Kerk en Kerk in Actie hebben geboden om deze studie te doen. Ik hoop dat deze thesis een bijdrage levert aan de ontwikkeling van een kerk die gericht is op de toekomst van God.

Annemiek, Christiaan, Dick, Froukien, Gerben, Gertrudeke, Henk-Jan, Iris, Joachim, Judith, Marleen, Rene, Rianne, Robert, Rudolf, Susan, Theo, Therese en Wilma ik voel me bevoorrecht dat ik met jullie mee mag kijken bij wat er in jullie diaconale presentieplekken ontstaat. De verhalen die jullie met elkaar en met mij delen, hebben me geïnspireerd om voor dit onderzoek ook een verhalende aanpak te kiezen. En verder zullen jullie ongetwijfeld elementen herkennen uit ontmoetingen die we met elkaar hadden. Ik hoop dat deze thesis niet alleen herkend wordt door de geloofsgemeenschap waar het onderzoek heeft plaatsgevonden, maar dat jullie er voor je eigen praktijk ook wat aan hebben. Christiaan, Derk-Jan, Janet, Jozanneke, Karel en Lydia bedankt voor alle gesprekken over diaconaat, de wereld en de roeping van de kerk. En natuurlijk die over diaconale presentie en het samen vormgeven daarvan. Het is een plezier om met jullie te mogen werken.

Marten, bedankt voor de samenwerking bij andere onderzoeken die raken aan de thema's in deze thesis. Alleen onderzoek doen en schrijven kan best, maar samen is leuker. Dus: zullen we dan nu eindelijk eens echt dat artikel af gaan schrijven?

Mijn ouders en schoonouders bedankt voor de aanmoedigingen, het informeren naar mijn studie en niet te vergeten voor de oppas op de kinderen. En pap en mam, jullie hadden allang gelijk, met: 'doe nou ook een master!' Dat was een goede keuze.

En de allergrootste dank voor Jan, Veerle, Jente en Yfke. Dat jullie me de gelegenheid gaven om naast mijn werk te gaan studeren. Jan, dankjewel voor de extra zorg die je voor de meiden had. En de belangrijkste ontdekking die tijdens mijn studieperiode plaatsvond houden we erin: vrijdag, koekjesdag.

9. Bibliografie

- Adriansen, Hanne Kirstine. 2012. 'Timeline interviews: A tool for conducting life history research'. *Qualitative Studies* 3 (1): 40-55. <https://doi.org/10.7146/qs.v3i1.6272>.
- Bauman, Zygmunt. 2010. *44 letters from the liquid modern world*. Cambridge ; Malden, MA: Polity Press.
- Cameron, Helen, Deborah Bhatti, Catherine Duce, James Sweeney, en Clare Watkins. 2010. *Talking about God in practice: Theological action research and practical theology*. Hymns Ancient and Modern Ltd.
- Crijns, Hub, red. 2005. *Barmhartigheid en gerechtigheid: handboek diaconiewetenschap*. 2. dr. Kampen: Kok.
- Crijns, Hub, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, en Lúzen Miedema. 2018. *Diaconaal doen doordacht: handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Uitgeverij Kok.
- De Bree, Dirk. 2019. "'Hoe is het met de balkons?'" De Nieuwe Kerk in Utrecht'. *Inspirare. Tijdschrift voor charismatische & evangelische theologie* 1 (3): 38-45.
https://www.researchgate.net/publication/337486636_WtV-afl_24_'Hoe_is_het_met_de_balkons'_De_Nieuwe_Kerk_in_Utrecht_De_sores_van_zegen.
- De Roest, Henk. 2020. *Collaborative practical theology: engaging practitioners in research on Christian practices*. Theology in practice, Volume 8. Leiden ; Boston: Brill.
- De Roest, Henk de. 2011. *Een huis voor de ziel: gedachten over de kerk voor binnen en buiten*. 2de dr. Zoetermeer: Meinema.
- De Roest, Henk, Marten Van der Meulen, en Jonna Bakker-van den Berge. forthcoming. 'Country Report: Mapping the Protestant Ecclesial Landscape in the Netherlands'. *Theologische Literaturzeitung*.
- Dunlop, Andrew. 2021. 'Using the "Four Voices of Theology" in Group Theological Reflection'. *Practical Theology* 14 (4): 294-308. <https://doi.org/10.1080/1756073X.2021.1957075>.
- Haan, Fjalar J. de, en Jan Rotmans. 2018. 'A Proposed Theoretical Framework for Actors in Transformative Change'. *Technological Forecasting and Social Change* 128: 275-86.
<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.12.017>.
- Hahn, David C. 2012. 'Congregational Discerning as Divine Action in Conversation'. In *Cultivating sent communities: missional spiritual formation*, onder redactie van Dwight J. Zscheile, 145-65. Missional church series. Grand Rapids, Mich: W.B. Eerdmans Pub. Co.
- Hettema, Theo. 2022. 'Kerk in Laak. Leven uit kwetsbaarheid in een Haagse gemeente.' *Inspirare. Tijdschrift voor charismatische en evangelische theologie.*, nr. 1: 26-36.
- Immink, Gerrit, en Henk de Roest, red. 2003. *Praktische theologie in meervoud: identiteit en vernieuwing*. Zoetermeer: Meinema.
- Keifert, Pat, en Nigel Rooms. 2017. 'Forming the Missional Church. Creating Deep Cultural Change in Congregations.' Grove Books Ltd.

- Keifert, Patrick R. 2006. *We are here now: a new missional era, a missional journey of spiritual discovery*. Eagle, Idaho: Allelon Publishing.
- Kurtz, Cynthia. F. 2014. *Working with Stories in Your Community or Organization. Participative Narrative Inquiry*. Kurtz-Fernhout Publishing.
- Mason, Jennifer. 2017. *Qualitative researching*. 3rd edition. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Mclsaac Bruce, Elizabeth. 2008. 'Narrative Inquiry: A Spiritual and Liberating Approach to Research'. *Religious Education* 103 (3): 323-38. <https://doi.org/10.1080/00344080802053493>.
- Mertova, Patricie, en Leonard Webster. 2020. *Using narrative inquiry as a research method: an introduction to critical event narrative analysis in research, training and professional practice*. 2nd edition. Abingdon, Oxon ; New York: Routledge.
- Moynagh, Michael. 2012. *Church for Every Context: An Introduction to Theology and Practice*. London: SCM.
- Rooms, Nigel. 2019. 'Understanding Local Churches as Porous Living Systems: Insights from the Tavistock Tradition'. *Ecclesial Practices* 6 (2): 182-97. <https://doi.org/10.1163/22144471-00602005>.
- Roor, Bert. 2018. *Heilzame presentie: diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Root, Andrew. 2021. *The Congregation in a secular age: keeping sacred time against the speed of modern life*. Ministry in a secular age, volume three. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, a division of Baker Publishing Group.
- . 2022. *Churches and the crisis of decline: a hopeful, practical ecclesiology for a secular age*. Ministry in a secular age 4. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, a division of Baker Publishing Group.
- Roxburgh, Alan J., en M. Scott Boren. 2009. *Introducing the missional church: what it is, why it matters, how to become one*. Allelon missional series. Grand Rapids, Mich: Baker Books.
- Schulz, Renate, Debra Schroeder, en Celeste M. Brody. 1997. 'Collaborative Narrative Inquiry: Fidelity and the Ethics of Caring in Teacher Research'. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 10 (4): 473-85. <https://doi.org/10.1080/095183997237052>.
- Setz, Rudolf, en Marten van der Meulen. 2019. *Een kerk die kan. Zoek de bloei van je buurt*. Maastricht: 3DM.
- Stoll, Louise, en Karen Seashore Louis, red. 2007. *Professional Learning Communities: Divergence, Depth and Dilemmas*. Professional Learning. Maidenhead New York: McGraw-Hill, Open University Press.
- Stoppels, Sake. 2009. *Voor de verandering: werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Swinton, John, en Harriet Mowatt. 2016. *Practical Theology and Qualitative Research*. 2., rev. Ed. London: SCM.
- Watkins, Clare. 2020. *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice*. Oxon: Routledge.

- Wells, Samuel. 2015. *A Nazareth manifesto: being with God*. Chichester, West Sussex ; Malden, MA: John Wiley & Sons Inc.
- . 2019. *A Future that's Bigger than the Past: Catalysing Kingdom Communities (The Chalmers Lectures 2019)*. Canterbury Press Norwich.

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Jonna Bakker

Titel masterthesis: Onze lieve Heer, die ziet het wel. Een participatief narratief onderzoek naar leer- en veranderprocessen in ee

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Barendrecht, 5 juli 2023

Handtekening:

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Barendrecht, 5 juli 2023

Handtekening:

